



MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
VILÁGGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET

MŰHELYTANULMÁNYOK

84. szám

2010. június

Galbács Péter

A poszt-lisszaboni stratégia
és a külső dimenzió



1014 Budapest, Orszagház u. 30.
Tel.: 224-6760 • Fax: 224-6761 • [E-mail: vki@vki.hu](mailto:vki@vki.hu)

1) ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Az Európai Bizottság rendelkezésére álló adatok szerint az Európai Unió állampolgárait hosszú idő óta a leginkább foglalkoztató társadalmi problémák között a foglalkoztatás, a gazdasági növekedés, a környezet állapota és a szociális háló milyensége kiemelt fontosságú helyet foglalnak el. Természetes, hogy e kérdések csak egymással való összefüggésükben tanulmányozhatók hatékonyan. A fokozódó globális gazdasági verseny, a világgazdasági erőviszonyok s az ezen erőviszonyok mögött álló és várható további kulturális változások, illetve Európa fokozottan előregedő népességének ténye együttesen azt a veszélyt vetítik előre, hogy a növekedés üteme tartósan a nullaszázalékos mérték közelébe süllyed. Ha Európának ténylegesen és tartósan szembesülnie kell ezen változásokkal, akkor az Európára jellemző szociális és környezetvédelmi modell fenntarthatatlanná válik.

Ennek elkerülése érdekében az Európai Unió állam- és kormányfői 2000 márciusában, Lisszabonban tartott tanácskozásukon nagyratörő reformsorozat megindításáról döntöttek, mind európai, mind pedig nemzetállami szinten. E reformintézkedések legfőbb célja az volt, hogy az Európai Unió 2010-re *a világ legdinamikusabb és legversenyképesebb tudásalapú gazdaságává* váljon. Ennek érdekében, egyéb célkitűzések szándékolt elérése mellett, a belső piac kiterjesztését, a kutatásba-fejlesztésbe és az oktatásba való befektetések szintjének jelentős mértékű emelését célozták meg.

A programban meghatározott időhatár küszöbén állva azt kell tapasztalnunk, hogy az elért eredmények semmiképp sem adnak okot elégedettségre. Szembetűnő tapasztalat volt, hogy a reformok végrehajtása lassan és kevéssé hatékonyan haladt az egyes tagállamokban; mindez nem utolsósorban annak következményeként, hogy a prioritásokat nem jelölték ki egyértelműen. Az Európai Unió intézményei a tagállamok valós elszántasága és hatékony támogatása nélkül nem voltak képesek a kitűzött célok megvalósítására. Emiatt nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben az Európai Unió nem adja fel a

lisszaboni stratégia által kijelölt célokat, a következő időszakban döntő fontosságú lesz az uniós országok fokozott elkötelezettsége e célkitűzések iránt. Az, hogy a lisszaboni stratégia által kitűzött célok nem érhetők el 2010-ig, már az időszak felénél is nyilvánvalónak tűnt. A kudarc valószínűségét csak növelték a világgazdaságban lejátszódó folyamatok, illetve a válságjelenségek. Az Európai Bizottságnak emiatt már a program ideje alatt is törekednie kellett a hatékonyság fokozását eredményező módosítások megvalósítására. A bizottság tehát olyan újfajta partnerséget javasolt a tagállamoknak, amely alkalmasnak tűnt a tagállamok elkötelezettségének fokozására. A hatékonyság növelésének jegyében a bizottság úgy döntött, hogy az erőfeszítéseket két területre, a termelékenységre, illetve a foglalkoztatásra kell összpontosítani, ám emellett érdemi lépések voltak szükségesek a program működésének egyszerűsítése érdekében. Ez azonban egyben azt is jelentette, hogy az európai gazdaság dinamizálása és versenyképességének fokozása érdekében szükséges lépések megtételével párhuzamosan némileg a háttérbe szorultak olyan – a stratégia meghirdetésekor még hangsúlyosabb – prioritások, mint például a környezetvédelem ügye vagy a szociális kérdések (vö. EuroPr 2006).

Jelen tanulmány témája a stratégia külső dimenziójának áttekintése és értékelése, figyelmet fordítva a választott referenciapontok kérdésének tárgyalására is. A lisszaboni stratégia megfogalmazása óta eltelt évek nyilvánvalóvá tették, hogy a referenciapontok kijelölése a korábbinál lényegesen nagyobb körültekintést igényel. Míg korábban az Egyesült Államok gazdasága referenciapontként alkalmas volt az Európai Unió lisszaboni stratégiával összefüggő célkitűzéseinek definiálására, ma már nyilvánvaló, hogy ez a gyakorlat egyrészt félrevezető, másrészt pedig még az így kijelölt célok elérése esetén is szuboptimális helyzet alakulna ki az Európai Unió számára. Amennyiben az Európai Unió továbbra is ragaszkodik a lisszaboni stratégia céljainak eléréséhez (vagy legalábbis annak szándékához), ez a törekvés csakis akkor lesz megvalósítható, ha a döntéshozók nem egyetlen referenciapontot jelölnek meg. A globális gazdasági versenyben az Európai Uniónak már több versenytárral kell szembenéznie, ráadásul az is igaz, hogy a külön-

bőző akcióterületeken más és más országok jelentik a legjobb gyakorlat követendő példáját. Azt is észre kell venni, hogy a megfelelő referenciapontok időben változnak. A referenciapontok megfelelő kijelölése helyett a jövőben tehát sokkal inkább a referenciapontok értékelési és kiválasztási mechanizmusának kialakítására és finomítására kell koncentrálni. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy nem feltétlenül az a lényeges kérdés, hogy az egyes akcióterületek vonatkozásában az Egyesült Államok, India vagy éppen Kína jelenti a követendő példát és az elérendő referenciaszintet, hanem sokkal inkább az, hogy a referenciapont, illetve annak kiválasztása rugalmasságával folyamatosan hozzájáruljon az Európai Unió stratégiai céljainak eléréséhez azáltal, hogy képes a változó világgazdasági viszonyok és sajátosságok érzékelésére, azonosítására és a referenciapontok megfelelő módosítására. A külső dimenzió kérdéskörének alapos feltérképezése alapvető feltétele annak, hogy a 2010 utáni időszakra érvényes poszt-lisszaboni stratégia célkitűzései realistábbak legyenek, s ezzel párhuzamosan pedig megvalósulhasson a működés hatékonyabbá tétele.

A tanulmányban ennek megfelelően a szakirodalom eredményeit hasznosítva megvizsgáljuk a jelenlegi világgazdasági válságnak a nemzetközi versenyképességre, a nemzetközi kereskedelemre, valamint a tőkeáramlási és pénzügyi folyamatokra gyakorolt hatásait és várható középtávú következményeit. Ennek során kitérünk az Európai Unió régi, illetve az utóbbi időben feltűnt versenytársainak helyzetelemzésére, s bemutatjuk, hogy a versenytársak körében bekövetkezett változások, illetve az egyes országok helyzetének módosulása hogyan érintheti az Európai Uniót a lisszaboni stratégia célkitűzéseivel kapcsolatos pozícióját. Mivel az Európai Unió az elmúlt években jelentős bővülési folyamaton ment át, ami alapvetően érintette a működési mechanizmusokat és a finanszírozás lehetőségeit is, szükséges az unió szűkebb környezetének, vagyis a tagjelölt és potenciális tagjelölt országoknak a helyzetértékelése is, valamint annak számbavétele, hogy az országok ezen csoportja miként képes hozzájárulni a poszt-lisszaboni stratégia megvalósításához. Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy az elemzett folyamatok szélesebb összefüggésben is tárgyalhatók,

vagyis érinteni kell például egyes társadalmi (pl. migráció) vagy környezeti kérdéseket is. A jövőbe való tekintés azonban csakis a múltban felhalmozódott tapasztalatok összegyűjtése és áttekintése után következhet. Így a dolgozatban először ezt a feladatot végezzük el.

2) EDDIGI TAPASZTALATOK A KÜLSŐ DIMENZIÓVAL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A lisszaboni stratégia keretében az Európai Tanács az Európai Unió versenyképességének növelését, az Európai Unió világgazdasági pozíciójának biztosítását, a tudásalapú gazdaság kiépítését, a globális piacokon való sikeres szereplést tűzte ki legfőbb céljául (EC 2000). A lisszaboni folyamatnak pedig e célrendszer megvalósítását kell szolgálnia (Kőrösi 2009). A lisszaboni stratégia továbbviszi és – a szándékok szerint – erősíti a foglalkoztatásra irányuló, korábban kialakított luxemburgi, a belső piac működését javító cardiffi és a makrogazdasági párbeszédet támogató kölni folyamatokat (Braun – Kovács 2009).

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, ám mindenképp meg kell említeni, hogy a *versenyképesség* szó puszta használata is vitákra ad okot, és értelmezési nehézségeket vet fel. A világgazdasági változások, a globális verseny élesedése egyre nagyobb követelményekkel szembesíti a piaci szereplőket; valójában ezeknek a követelményeknek való megfelelés lehetőségét és potenciálját írja le a *versenyképesség* kifejezés. A versenyképesség egy egyszerű és intuitív definíciója „a versenyben való helytállás mértéke” lehetne, ám a verseny közgazdasági kategóriája már önmagában sem rendelkezik egyértelmű és szabatos definícióval. A szakirodalom álláspontja szerint a versenyképesség fogalma alapvetően attól függ, hogy miként értelmezzük magát a versenyt (Török 2008). A versenyképesség fogalmi magját jelentő meghatározástól azonban számtalan értelmezési lehetőség felé vihet az út, s a bonyodalmakat tovább fokozzák a versenyképesség szintjének, illetve mérhetőségének kérdései is. A nemzetközi szakirodalom a versenyképesség négy

szintjét különbözteti meg (nemzet, ágazat, vállalat, termék), ám ezen kívül olvashatunk a régiók versenyképességéről is. Az utóbbival kapcsolatban újabb fogalmi nehézségként jelentkezik, hogy a versenyképesség értelmezhető a makrorégiók vonatkozásában (pl. Európai Unió, az Egyesült Államok, Délkelet-Ázsia – vö. Buckley 1998), vagy pedig a nemzetállamokon belüli (esetleg a nemzetállami határokon átnyúló) kisebb földrajzi régiók szintjén is (Észak-Magyarország, Közép-Anglia stb.). Ha beszélünk is a valamilyen módon értelmezett régiók versenyképességéről, figyelembe kell venni, hogy a piaci versenyben végső soron a vállalatok jelennek meg (vö. Krugman 1994), vagyis az ő versenyképességük lesz a verseny kimenetele szempontjából a meghatározó. Az országok közötti gazdasági kapcsolatokban ugyanakkor az együttműködés és a versengés (sőt, esetenként a kölcsönös egymásra utaltság) egyaránt jelen van. Országok közötti versenyképességről Krugman szerint tehát nem különösebben értelmes dolog beszélni (Krugman – Obstfeld 2003), mivel az érvelés szerint a piaci szereplők egymás elleni versenye zéró összegű játszma (amit az egyik szereplő veszít, az a másik szereplő hasznaként jelenik meg), míg az országok, régiók versenyére ez semmiképp sem igaz. A nemzetközi kereskedelem bővülése azonban valamennyi érintett fél, az egyes országok és régiók számára kedvező hatásokkal jár. Kérdéses tehát, hogy ha a cél egy makrorégió versenyképességének javítása, hogyan jelenik majd meg e cél teljesülése a versenyben ténylegesen résztvevő vállalatok esetében (Chikán 2006). Krugman érvelése alapján azonban mégsem kell azt gondolnunk, hogy a régiók és országok versenyképességéről folytatott párbeszéd ne lehetne értelmes, a fogalom relevanciája nem kérdőjelezhető meg, mert Krugman érvelése mindössze a versenyképesség javítása érdekében tett protekcionista gazdaságpolitikai lépések hasznát vitatta (Oblath – Pénzes 2003). Nincs tehát szükség arra, hogy ezen az alapon a régiók és az országok versenyképességéről folytatott vitát vagy az e versenyképesség javítására tett *mindenféle* lépést indokolatlannak, esetleg károsnak tekintsünk.

A versenyképesség javulásának célként való kitűzése nemcsak fogalmi, hanem mérési problémákat is felvet. A makroszintű ver-

senyképességi elemzések során három, jobbra egymást kiegészítő s önmagukban lecsúszító megközelítés követhető. A *kínálati oldal* vizsgálatából kiinduló megközelítések a kínálati oldali pozíció számbavétele alapján minősítenek: eszerint azon ország, illetve régió versenyképesebb, ahol az alacsony bérek vagy más költségelnyök biztosítanak versenyelőnyt az ott működő vállalkozásoknak. E koncepció mögött természetesen egy implicit feltételezés húzódik meg, amely szerint a kedvezőbb költségviszonyok egyértelműen jobb versenypozíciót biztosítanak. A tapasztalatok szerint azonban e mérce legfeljebb csak az árérzékeny piacok vonatkozásában kielégítő. A *keresleti oldali* megközelítések magára a gazdasági teljesítményre koncentrálnak a költségek helyett. Az osztályozás alapja itt az exportnövekedés, vagy a piaci részesedés változása. Problémát csupán az jelent, hogy az ezeken a területeken elért javulás lehet akár átmeneti is, ha például annak hátterében a vizsgált területre nézve kedvező árfolyamváltozások állnak. Az *átfogyó megközelítés* már sokkal inkább a strukturális jellemzőkre koncentrálnak. A versenyképességi pozíciót itt a nemzetgazdaság általános állapotával hozzák összefüggésbe, feltételezve azt, hogy a jobb makromutatókkal leírható gazdaság versenyképesebb, illetve pozitívan hat az ott működő piaci szereplők versenyben való helytállási képességeire (vö. Tondl 2001: 257–258). A kiegyensúlyozott költségvetéssel, az alacsonyabb inflációval, a kiszámítható árfolyammozgásokkal vagy a kedvezőbb kamatszinttel jellemezhető gazdaságok eszerint tehát versenyképesebbek, hiszen implicite feltételezhető, hogy jobb képességekkel rendelkeznek erőforrásaik hatékony kihasználására (Török 2008).

2.1. Túlzó célkitűzések

A lisszaboni stratégia eredeti, fent már említett céljai irreálisnak és teljesíthetetlennek bizonyultak. Két évvel a lisszaboni stratégia megszületése után az Európai Unió pontosította elképzeléseit (EC 2002). A lisszaboni folyamat félidejében, 2005-ben megtörtént a fejlemények értékelése (Kok 2004), a célok felülvizsgálata (EC 2005). Öt évvel a program lejárata előtt azonban már nyilvánvaló

volt, hogy a 2010-re kitűzött céldátum illuzórikus és végképp tarthatatlan. A céldátum törlése, s újabb céldátum kijelölésének jelzésértékű elmaradása azonban nem jelentette a program végét. A stratégia megújult formában (négy új stratégiai terület kijelölése és 24 irányelv elfogadása mellett) fennmaradt, s alapvető követelménnyé vált a nemzeti felzárkózási akcióterveknek a lisszaboni programba való beillesztése (Kőrösi 2009). Az új célkitűzések, vagyis (i) a tudás kiterjesztése és az innováció, (ii) a kedvezőbb üzleti környezet kialakítása, (iii) a munkahelyteremtés és az európai szociális modell kialakítása, és (iv) az energiát és az éghajlatváltozást érintő kihívásokra adott válaszok teljesítése immár céldátumhoz *nem* kötött, folyamatos cselekvésre ösztönözte a tagállamokat (*1. ábra*). Az, hogy a lisszaboni stratégia célkitűzései túlzók, vagyis a megvalósításukba vetett hit illuzórikus, akkor is nyilvánvalóvá válik, ha áttekintjük azokat a feltételeket, amelyeket a stratégia sikere – mint szükséges követelményt – előfeltétel. Az Európai Unió figyelmének középpontjában álló mutatók (pl. kutatás-fejlesztés, a munkapiaci lehetőségek fejlesztése stb.) tekintetében Európa évtizedekkel van elmaradva az Egyesült Államok (mint elsődleges referenciapont) mögött, s a különbség (vagyis e hátrány) növekvő. Az egy főre jutó GDP-nek például évente nyolc százalékkal kellett volna nőnie ahhoz, hogy Európa 2010-re utolérje az Egyesült Államok jóléti szintjét. A kutatás-fejlesztés szintje pedig az Egyesült Államok 1970-es évek végi állapotát tükrözte.

A részletesebb vizsgálat ennél is kiábrándítóbb képet fest. Tudjuk, hogy a belső piac szabadságát akadályozó tényezők lebontása a 2000-ben elfogadott stratégia egyik kiemelt fontosságú célja volt, ám e belső piacnak vannak olyan szegmensei (ilyen például a szolgáltatások, különösen a pénzügyi szolgáltatások piaca), amelyek liberalizáltsága máig nem kielégítő. *Hiába várjuk tehát a piaci hatékonyság kedvező hatásait, ha e hatékonyság minimumfeltételei részben hiányoznak.* A lisszaboni stratégiának a belső piaccal kapcsolatos elemei csakis ekkor válnak megvalósíthatóvá; a pozitív eredmények realizálása persze még e minimumfeltételek kialakítása esetén is időigényes folyamat lesz (lehet). Ugyanezen kérdéssel függ össze az Európában nagy túlsúlyt jelentő kis- és közepes vál-

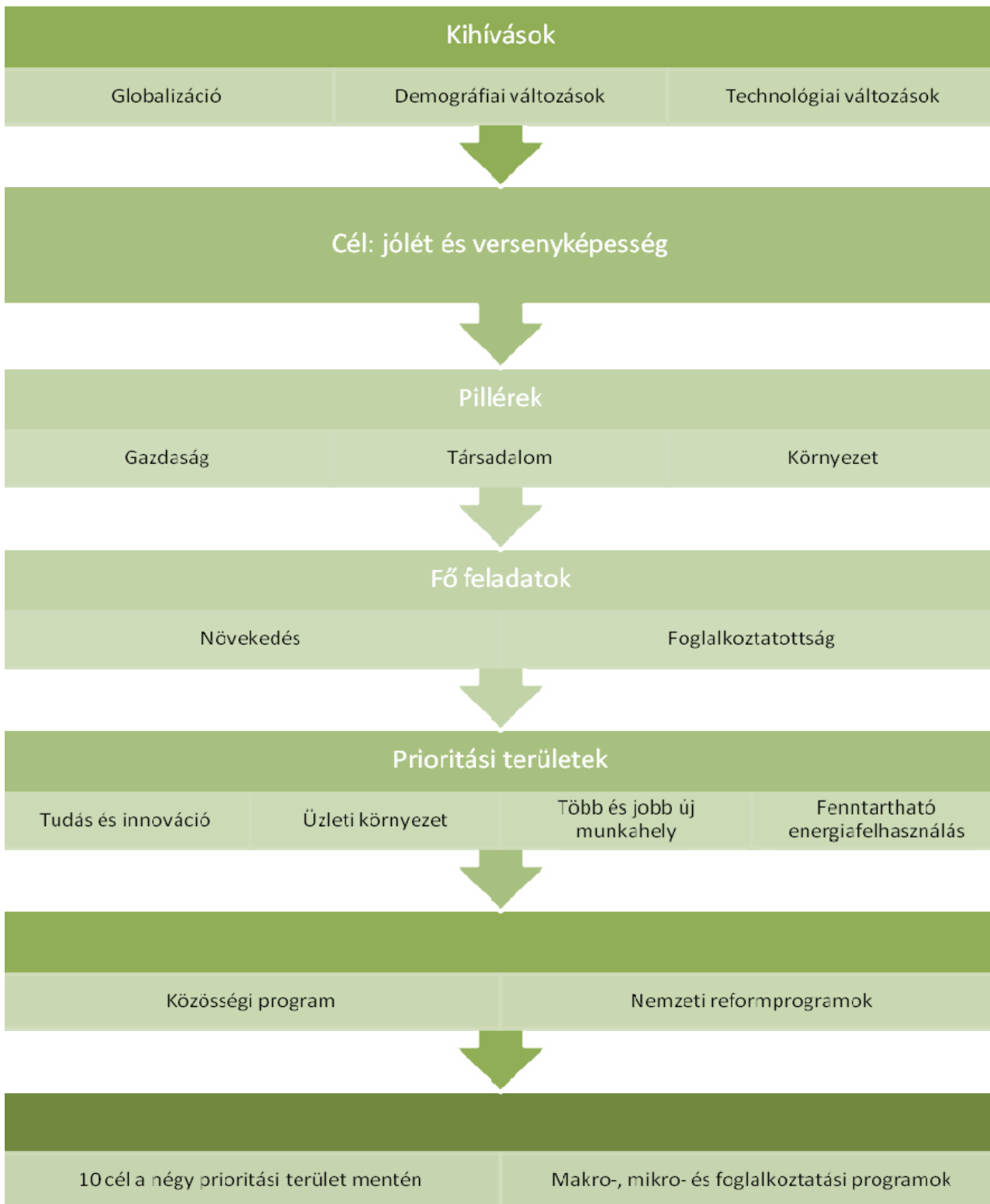
lalkozói kör nemzetközi kereskedelemben való részvételét gátló akadályok lebontásának követelménye is. A vállalkozások jogi környezetének egyszerűsítése, a társasági adóra vonatkozó szabályok egységesítése, a bürokratikus akadályok felszámolása az előzőekhez hasonló szükséges feltétel.

Az Európai Unión belüli területi egyenlőtlenségek, illetve ezen egyenlőtlenségek perzisztenciája (pl. Tondl 2001; Ferkelt 2003 és Ferkelt 2005 a regionális különbségek tényének ismeretében például a monetáris unió sikerét is megkérdőjelezi) szintén számottevő mértékben gátolja az uniós szintű versenyképesség javítását. A kohéziós politikák hatékonysága, illetve e hatékonyság fokozása szükséges a versenyképesség javításához.

A kutatás-fejlesztés helyzete – ahogyan erre az imént már tettünk utalást – semmiképp sem ad okot optimizmusra az uniós versenyképesség jövőbeli javulásával kapcsolatban. A GDP-arányos kutatási-fejlesztési kiadások tekintetében Európa messze elmarad mind az Egyesült Államok, mind pedig Japán mögött. Az is figyelemreméltó tény, hogy Európában vetélytársainkhoz viszonyítva (ezer lakosra vetítve) lényegesen kisebb a kutatói létszám, s Európa jellemzően nem képes olyan környezetet biztosítani, amely az európai szakembereket maradásra bírja. Mindehhez társul az a tény, hogy mind az Egyesült Államok, mind pedig Japán hatékonyabbnak bizonyul a kutatási-fejlesztési tevékenység eredményeinek gyakorlati alkalmazásában.

A lisszaboni stratégia megvalósítását néhány közismert demográfiai trend is hátráltatja. Az előrejelzések szerint az Európai Unió népessége 2025-ig növekszik majd, zömmel a bevándorlásnak köszönhetően, ezt követően azonban már csökkenésre kell számítani. Ezen belül a munkaképes korú népesség száma is várhatóan hasonló pályát ír majd le. E demográfiai folyamatok persze károsan befolyásolják majd a növekedési potenciált is. A kedvezőtlen tendenciák közvetlen kiváltója az alacsony születésszám, a várható élettartam növekedése és a hatvan évnél idősebb munkavállalók csoportjának számbeli gyarapodása. Az öregedő népesség idővel hatalmas nyomást fog majd kifejteni az ellátórendszerekre is. E kedvezőtlen folyamatok csakis akkor kerülhetők el, ha a munkaképes korú népesség fogyását a foglalkoztatottsági

1. ábra
Kihívások, célok és eszközök hierarchiája a lisszaboni stratégia szerint



Forrás: Braun – Kovács 2009.

szint növelésével tudja majd Európa kompenzálni. Szakértők szerint megoldást jelenthet a racionális bevándorlási politika is, mivel az Európai Unión kívülről érkező szakképzett állampolgárok hozzájárulhatnak a feszültségek enyhítéséhez.

A globális környezeti károk megléte szintén a növekedési potenciál csökkentésének irányába hat. E környezeti ártalmak a század közepére már számottevő mértékben fognak a kibocsátás csökkenéséhez hozzájárulni. E problémák realitását húzza alá az Európára is jellemző szénhidrogén-alapú gazdasági tevékenységek jelenlegi rendszere (Kovács 2008). A vetélytársakhoz viszonyítva tehát ezen a téren sem sikerült előnyhöz jutnia az Európai Uniónak.

Mindezek ismeretében nem is lehet meglepő, hogy az Európai Unió, illetve az Európai Unió országai versenyképesség tekintetében elég változatos képet mutatnak (ezzel kapcsolatban Tondl 2001 bőséges áttekintést ad). A világ legversenyképesebb gazdaságai között hosszú évek óta ugyanazok az országok szerepelnek: az Egyesült Államok, Svájc, az észak-európai államok; őket pedig néhány délkelet-ázsiai és nyugat-európai ország követi a rangsorban. Az utóbbi években előretörték egyrészt a nagyobb felzárkózó országok (mint Kína, Oroszország vagy Brazília), másrészt pedig az öböl menti arab országok (úgy mint Katar, Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emirátusok) is. A versenyképességi szempontból vezető országok csoportjába tartozó gazdaságok különböző tényezőknek köszönhetik kedvező pozíciójukat. Az Egyesült Államok elsősorban a termék- és a munkaerőpiac rendkívül hatékony működésének, illetve az innovációra ösztönző, vállalkozásbarát üzleti környezetnek köszönhetően áll a ranglista élén. Svájc és az észak-európai országok erősségét a közszolgáltatások, a humán erőforrások, az oktatás-képzés és a kutatás-fejlesztés kiemelkedően jó minősége jelenti. A versenyképesség szempontjából élenjáró délkelet-ázsiai országok pedig a hatékony piac mellett ugyancsak erős innovációs képességüknek köszönhetik előkelő pozíciójukat.

2.2. Elégtelen intézményi mechanizmusok

A kitűzött célok megvalósítását különösen nehézé teszi az a tény, hogy a lisszaboni stratégia a tagállamok részéről semmiféle politikai vagy jogi kötelezettségvállalást nem vár el. *A lisszaboni stratégia megvalósításához szükséges gazdaságpolitikai területek zöme a tagállamok hatáskörébe tartozik.* Jobb híján a lisszaboni stratégia tehát megerősítette a már kialakult egyeztetési eljárásokat, emellett pedig nyitott koordinációs mechanizmus (Open Method of Coordination, OMC) néven olyan politika eljárásrendszert vezetett be, amely a tagállamok szoros együttműködésén és koordinációján alapul. A nyitott koordinációs mechanizmus során a tagállamok konszenzusával meghatározott területeken közös célokat tűznek ki, az ezek eléréshez szükséges időkeret meghatározásával. E mechanizmus végső célja a nemzeti politikák összehangolása a közösségi célok elérése érdekében. A nyitott koordinációs mechanizmust olyan tagállami hatáskörbe sorolt kérdésekkel kapcsolatos ügymenetek esetében alkalmazzák, mint például a foglalkoztatás-, a szociális, az oktatási vagy a képzési politika.

A célok elérése érdekében a tagállamok nemzeti és regionális szinten intézkedéseket hoznak, amelyekről rendszeresen nemzeti akciótervben számolnak be az Európai Bizottságnak. A bizottság ezt követően áttekinti és értékeli a jelentéseket, és ezekről összefoglalókat készít. A közös jelentés alapján kiderül, hogy a tagállamok miként működnek együtt a nyitott koordinációs mechanizmus keretei között, az összehasonlíthatóság és a könnyebb értékelhetőség érdekében pedig közös mutatószámokat dolgoznak ki. A nyitott koordinációs mechanizmus alapvető fontosságú eleme a tagállamok közötti tapasztalatcsere és a legjobb gyakorlat megismerése. A közös jelentésből az is kiderül, hogy a tagállamok miként tanulnak egymástól, hogyan tökéletesítik stratégiájukat, és hogyan azonosítják a valamennyiük számára egyaránt jelentkező kihívásokat. A nyitott koordinációs mechanizmus olyan puha szabályokat is tartalmaz, amelyek különböző mértékben köte-

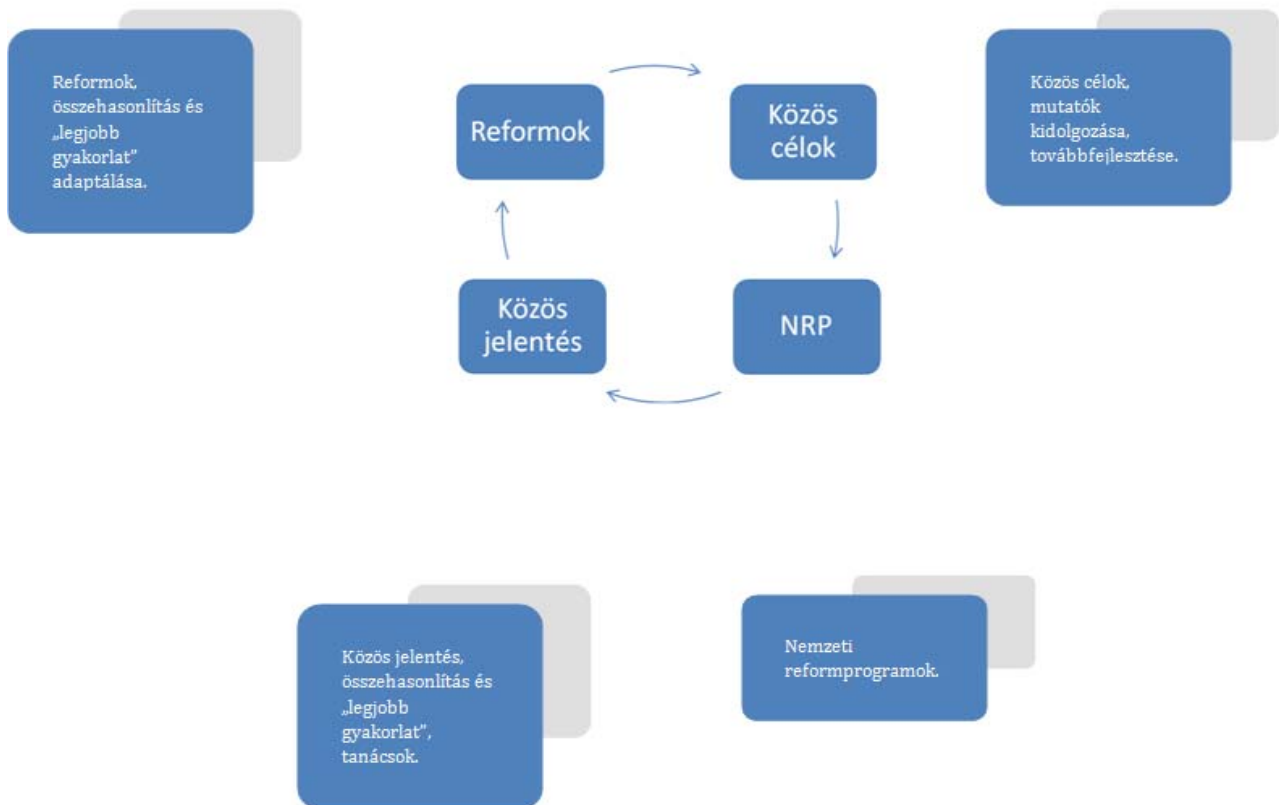
lezők a tagállamokra nézve, ám sem irányelv, sem rendelet, sem pedig döntés formájában nem jelennek meg. A lisszaboni stratégia sikere tehát végső soron a tagállamok reformokra irányuló szándékain és elkötelezettségén múlik.

A lisszaboni stratégia olyan dinamikus tanulási folyamatként értelmezhető, amely – legalábbis a szándékok szintjén – alkalmas lehet arra, hogy választ adjon az Európai Uniót ért új kihívásokra, s hogy biztosítsa a változásokhoz való alkalmazkodás képességét. A lisszaboni stratégia lehetővé teszi, hogy az eddig kizárólag nemzeti szintű kérdésként kezelt gazdaságpolitikák vitele közösségi szintű egyeztetési fórumokkal egészüljön ki, amelyek a tapasztalatcsere és az egyeztetés kiemelt fontosságú fórumai lehetnének (Braun – Kovács 2009). A mechanizmus gyengesége azonban éppen erőtlenségében rejlik, mert a lisszaboni stratégia szempontjából releváns kérdések – a szupranacionális szintű egyeztetések mellett és persze azok *ellenére* – továbbra is nemzeti hatáskörben marad-

tak. A jelenleg érvényes koordinációs mechanizmus által biztosított előnyök – a tapasztalatcsere és a tanulás lehetősége – által biztosított hozadékot negatív irányban túlkompenzálja a folyamat túlzott rugalmassága és időben való elhúzódása, s a stratégiai kérdések kötelező közösségi szintű előírásokkal való megoldásának hiánya (2. ábra).

Azt mondhatjuk tehát, hogy a lisszaboni stratégia hatékonyságának javítása elképzelhetetlen a koordinációs mechanizmus működésének gyorsabbá tétele, illetve a döntéshozatal és a megvalósítás közösségi súlypontú átalakítása, a kötelező erejű cselekvési elemek beépítése nélkül. A magyar elnökség számára mindez fontos tanulsággul szolgálhat. Általános vélekedés, hogy a lisszaboni célok nem kellő mértékű megvalósítása különösképp az e célok végrehajtását célzó következetesebb tagállami politikák hiányára vezethető vissza, illetve arra, hogy a nyitott koordinációs mechanizmus módszere nem ösztönözte eléggé a nemzeti és a közösségi szintű szerepvállalást. Az okok között meg-

2. ábra
Tanulási ciklus a nyitott koordinációban



Forrás: Braun – Kovács 2009.

említhetjük még a makrogazdasági és a szociálpolitikára vonatkozó európai keret hiányát is; egy ilyen keret révén a tagországok képessé válnának a helyes reformok összehangolt kialakítására és alkalmazására, a kitűzött célok megvalósítására, ráadásul megakadályozhatnák, hogy az egyes nemzeti reformok egymás konkurensei legyenek (Greif 2009).

2.3. Elégtelen pénzügyi erőforrások

A lisszaboni stratégia 2010 utáni sikeréhez elengedhetetlen a pénzügyi alapok javítása. Az Európára, s ezzel együtt a lisszaboni stratégiára váró jövőbeli kihívások leküzdéséhez az előttünk álló időszakokra vonatkozó uniós költségvetéssel kapcsolatos új stratégiai megfontolások is szükségesek lesznek. Ez azt jelenti, hogy tovább már nem halogatható az Európai Unió költségvetésének a lisszaboni célokkal (is) összhangban álló átfogó reformja. Általánosságban azt mondhatjuk: elengedhetetlen, hogy a lisszaboni célokkal összhangban az egyes szakpolitikák támogatásának súlypontjait eltoljuk

- * a kutatás és versenyképesség,
- * a környezetvédelem és éghajlat,
- * a fenntartható energiahasználatba való beruházások;
- * a termelési térségre fordított konstruktív közkiadások,
- * az aktív munkaerő-piaci politika,
- * a család és munka összeegyeztethetősége,
- * a társadalmi kohézió,
- * a szegénység megelőzése,
- * valamint az új és magas színvonalú munkahelyek létrehozása

felé, növelve az e problémákra fordított pénzügyi erőforrások összegét is. A közösségi költségvetés ilyen értelmű, a lisszaboni célokkal összhangban álló reformvitájának részévé kellene lennie a következő, a 2014–2020-as időszakra való pénzügyi felkészülésnek is. Az uniós célok hatékony megvalósítása azt is megköveteli, hogy a regionális vetület erősítése helyet kapjon a 2013 utáni

strukturális és kohéziós politikáról folytatott vitában.

Az uniós finanszírozás alternatíváinak vizsgálata szintén alapvető fontosságú kérdés. Számos olyan, határokon átnyúló kihívás merülhet fel, amely a politikai cselekvés európai szintjének erősítését teszi szükségessé. Az európai projekteket illetően alternatív finanszírozási lehetőségeket kellene mérlegelni, valamint a strukturális átcsoportosítások és megtakarítási lehetőségek mellett kellene vitatni a kibővített uniós költségvetés perspektíváit is. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság mindezzel összefüggésben azt a javaslatot tette, hogy ebben a vonatkozásban vizsgálják meg az Európai Unió egészére kiterjedő pénzügyi mechanizmusok bevezetésének lehetőségeit (ideértve az adóügyi lehetőségeket is). Így például a pénzügyi tranzakciókra kivetett adó bevezetése a finanszírozási források bővítésén túlmenően a spekulatív ügyletek visszaszorításához is hozzájárulna. Mérlegelni kellene a kibocsátási adó bevezetésének lehetőségét is (Greif 2009).

2.4. A referenciapontok kérdése

Ahogy korábban már említettük, a 2000 márciusában életre hívott lisszaboni stratégia szerint 2010-re az Európai Uniónak kellett volna a világ legversenyképesebb, a tudásalapú társadalom és gazdasági struktúra kiépítésében élen járó régiójának lennie a globális piaci versenyben. E célkitűzés gazdaságpolitikai és sajtókörökben hamarosan az Egyesült Államokkal való verseny problémájává degradálódott, holott nyilvánvaló, hogy egyrészt a globális gazdasági verseny különböző dimenzióiban nem feltétlenül az Egyesült Államok az élen járó piaci vetélytárs, másrészt pedig e leszűkítő szemléletmód megfosztja az Európai Unió döntéshozóit és piaci szereplőit attól, hogy a közösség valamennyi versenytársával (így, az Egyesült Államok mellett Japánnal, Kínával, Indiával és a távol-keleti kis országokkal egyaránt) számolhassanak (Kőrösi 2009).

A lisszaboni stratégia középpontjában álló versenyképesség mértéke azonban számtalan dimenziótól függ. Azon túl, hogy a versenyképesség több szinten (piaci szereplők, kistérségek,

ségek, országok, makrorégiók stb.) is értelmezhető, az egyes egységek versenyképessége is csak előzetes feltételezések kikötése mellett, képlékeny mércék mentén, a szubjektív értékítéletre erősen támaszkodva értékelhető.

A versenyképességet ráadásul gyakran a növekedéssel, a növekedési potenciállal hozzák összefüggésbe. Eszerint például a versenyképesebb régiók gyorsabb növekedésre képesek. Innen pedig már csak egyetlen lépés választ el minket attól, hogy a versenyképességet a jövedelemmel vagy közvetlenül a jóléttel hozzuk összefüggésbe. Ez a párhuzam azonban túlzó és erőltetett, mert a versenyképesség csak rendkívül közvetetten, számos áttételen keresztül képes a növekedés meghatározására, vezérlésére. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a versenyképesség megléte nem feltétlenül jelent magas növekedési ütemet, s fordítva, a gyors növekedés sem feltétlenül jelenti, hogy egy adott területi egység versenyképessége jó, vagy javult. Téves szemléletre vall tehát, ha a versenyképességet leegyszerűsítve a gazdasági versenyképesség oldaláról vizsgáljuk. A versenyképesség sokkal inkább a gazdasági szereplők fejlődéséhez elengedhetetlen (makrogazdasági, intézményi, jogi, kulturális és egyéb dimenziók alapján értelmezett) környezet kialakításának képességét jelenti.

Mindezt azért volt fontos előrebocsátani, mert – ahogy láttuk – a lisszaboni stratégia az Európai Unió versenyképességének javítását tűzte ki fő célul, vagyis közösségi szinten sürgető igény fogalmazódott meg az állam fejlesztői szerepének erősítése iránt. A célként egyértelműnek tűnő igény megfogalmazása azonban a megvalósítás szintjén problémákat vet fel, mert ha nem vesszük figyelembe, hogy a versenyképesség számos tényező együttes eredője, akkor a referencia-pontok kijelölése téves cselekvésre vezethet.

A versenyképesség mérését és megítélését tehát nem szabad összekeverni egy-egy dimenziójának mérésével. A termékegységre jutó munkaerőköltség vagy valamely árversenyképességi mutató alakulásának megfigyelése, esetleg az export/import arányának mérése, a piaci részesedés, az egyes területek tőkevonzó képessége csupa olyan ismérv, amely alapján valóban következtethetünk *valahogyan* a versenyképességre, ezen változók mérése és időbeli alakulásuk regisztrálása azonban korántsem jelenti a versenyképesség

mérését. Sőt, a szakirodalomban találkozhatunk olyan érveléssel is, amely kifejezetten arra hívja fel a figyelmet, hogy pusztán e néhány mutató valamelyikének alapján akár teljesen téves következtetéseket vonhatunk le a versenyképességre vonatkozóan. Ezen egyszerű mutatók a versenyképesség alakulásától függetlenül is változhatnak. A külkereskedelmi mérleg romlása a belföldi exportszektorba való beruházások expanziójának vagy az infrastruktúra bővítésére irányuló fiskális programnak is lehet a következménye; ezen okok egyike sem nevezhető azonban olyannak, amely a versenyképesség romlásához járulna hozzá. A mutató rövid távú romlása ekkor tehát egyrészt nem jelenti a versenyképesség hanyatlását, másrészt pedig a mutató közép- és hosszú távú javulásának megalapozásáról lehet szó. Ugyanez a helyzet a működőtőke-beáramlás-sal is: a mutató értéke több változó együttes eredőjeként alakul (a működő tőke globális kínálata, a belföldi privatizáció stb.). A privatizáció a külföldi tőke beáramlásának egyik fontos generátora. A privatizáció azonban időben behatárolt folyamat, amelynek lejárata semmiképp sem utal önmagában a versenyképesség romlására, még akkor sem, ha e folyamat lezárulásának következménye valóban a külföldi tőke beáramlásának lassulása. Az egyszerű mutatók vizsgálata, vagyis a versenyképesség megítélésének szélsőséges redukciója mindig csak fenntartásokkal kezelhető, és elengedhetetlenül szükséges a mutatószámok alakulása mögött zajló folyamatok alapos elemzése (Oblath – Péntes 2003).

Ezek az ismérvek valóban fontos jelzőszámok, de egyik sem *maga* a versenyképesség. E mutatók mindössze a versenyképesség fontos, ám önmagukban annak csak önkényesen kiragadott aspektusai. A versenyképesség feltételrendszerének megfigyelése lényegesen szélesebb körű szemléletmódot igényel. A csak egy-két mutató mérésére támaszkodó vizsgálatok mellett ezért ma már több olyan rendszeres felmérés is készül, amelyek nagyszámú indikátor egyidejű megfigyelése révén komplex szemléletmód alkalmazására képesek (World Economic Forum Global Competitiveness Report; IMD World Competitiveness Yearbook; ICEG Európai Központjának versenyképességi koncepciója). A módszer lényege ekkor az, hogy az egyes mutatók értékeiből valamilyen – természetesen végső soron önkényesen kiala-

kított súlyozás – révén egyetlen komplex indexet hoznak létre, amely alapján az egyes országok és régiók versenyképességi sorrendje meghatározhatóvá válik (Szanyi 2009b). Ha tehát úgy gondoljuk, hogy a versenyképesség mérése komplex, átfogó szemléletmódot igénylő feladat, amelynek során a versenyképesség megítélése csak több (tucatnyi) dimenzió együttes megfigyelése mellett végezhető el, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a versenyképességi célok kijelölése is hasonlóan összetett feladat. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy amíg a versenyképességet több dimenzió mentén kell mérni, addig nem engedhető meg, hogy a versenyképességi cél kijelölésénél mindössze egy vagy néhány (ám mindenképpen kevesebb) referenciapontra támaszkodjunk. Amíg a versenyképesség a mérés szintjén többdimenziós feladat, vagyis a versenyképesség állapotának elérése több változó szimultán befolyásolását kell jelentse, addig a versenyképességi célok kijelölése sem távolodhat el a dimenzióktól. A célokat tehát a mérés alapját jelentő változókat figyelembe véve, azokra vonatkozóan kell kijelölni. A versenyképességi helyzet javítása csakis a célváltozók egyidejű és párhuzamos javítása révén képzelhető el. A versenyképességi célokban tehát a kulcsváltozók egyenkénti javítását érdemes célként rögzíteni.

3) A KÜLSŐ DIMENZIÓVAL KAPCSOLATOS KÖZÉPTÁVÚ KIHÍVÁSOK

3.1. A világgazdasági válság következményei

A 2007-ben kirobbant, az Egyesült Államokból tovagyűrűző pénzügyi válság nyomán egyértelművé kellett válnia annak, hogy a reálgazdaság pályája és a monetáris szféra káros mértékű és egészségtelen (spekulációs) okokból történő felfúvódása közötti választóvonal szélesedése drámai változások induká-

lására képes. A válságnak a lisszaboni stratégiára gyakorolt legközvetlenebb hatása az volt, hogy a válság által szükségessé tett azonnali s jellemzően rövid távú válságkezelési intézkedések szinte automatikusan háttérbe szorították a lisszaboni stratégiához kapcsolódó, alapvetően hosszú távú célok elérésére való törekvéseket, illetve azok fontosságát. Az, hogy a rövid távú válságkezelés tetemes költségei egy időre lehetetlenné tették a hosszú távú versenyképesség fejlesztésére való összpontosítást, nem jelenti azt, hogy a lisszaboni célkitűzések az új világgazdasági konstellációban irrelevánssá váltak volna, sőt, az új, a korábbinál stabilabb és megbízhatóbb világgazdasági rend eleve feltételezi a lisszaboni célkitűzések teljesülését (Kőrösi 2009).

A válság hatásaival kapcsolatban csak igen óvatos előrejelzések tehetők, amelyek legalábbis bizonytalanok, ha nem inkább felelőtlenek. A válság kialakulásáról, kiváltó okairól, tovagyűrűzéséről eddig jobbra csak hiányos ismeretek halmozódtak fel, s a folyamatok teljes körű leírása és értelmezése csak a legutóbbi időkben vált lehetővé (pl. Gál 2010). Ennek legközvetlenebb oka az, hogy még a válság kronológiája, a tények egyszerű számbavétele is problémás. Annyi bizonyosan tudható, hogy a válság az Egyesült Államokból indult ki, s a kezdetben (lokális jelentőségű) pénzügyi és bizalmi válság nagyon gyorsan globális reálgazdasági krízissé szélesedett. A 2008 és 2009 közötti időszakot egyértelműen a visszaesés jellemezte. Az pedig, hogy 2010 végre az enyhe fellendülés éve lesz-e, még bizonytalan és biztonsággal előre nem is látható. Sem a világgazdaság egésze, sem az Európai Unió, sem az egyes tagállamok nem rendelkeznek az elkövetkező időszakra stabil jövőképpel. Mi sem bizonyítja jobban e visszás helyzetet, mint az, hogy Magyarország 2010. évi gazdasági-pénzügyi kilátásaira vonatkozóan például két, egyaránt mértékadó gazdasági szaklap egymásnak *ugyanazon a napon* teljesen ellentmondó prognózist adott (BD 2009; Napi 2009).

A válság teljes kronológiája helyett jelen tanulmányban az utóhatások számbavétele miatt mindössze néhány lényeges tényre összpontosítunk. A globális gazdasági válság 2007 augusztusában kezdődött az Egyesült Államok másodrendű jelzálogpiacán (a másodrendű jelzálogpiac hitelfelvevőinek jelentős része vagy nem rendelkezik megfelelő

hiteltörténettel, vagy pedig a múltban már adódtak fizetési problémái). A közvetlen kiváltó okot az jelentette, hogy az ingatlanárak jelentős csökkenése miatt az adósok tömegesen váltak képtelenné adósságszolgálatuk teljesítésére. A válság hamarosan áterjedt a pénzügyi piac más területeire (legelőször az elsőrendű jelzálogpiacra, de hamarosan a kereskedelmi ingatlanok piaca, a gépjármű, illetve a vállalati hitelek piaca is érintette vált) és más országokra is. Ezen első hullámot egy évvel később egy második követte. Ekkor, vagyis 2008 szeptembere után a kezdeti jelzáloghitel-piaci válság a fejlett országokban bankválsággá vagy pedig valutaválsággá szélesedett. Az elemzők nagyjából ezen időponttól kezdődően beszélnek globális reálgazdasági válságról, hiszen azon túl, hogy az érintett országok köre egyre bővült, a káros jelenségek mind fokozottabban jelentkeztek a reálgazdasági szférában is. A pénzügyi válság rövidesen tehát reálgazdasági visszaesést okozott.

Az eseménysor egyik legsúlyosabb tünete a bankrendszer egészét érintő bizalmi válság, amely először likviditási, majd pedig hitelezési válság formájában jelentkezett, különösen a fejlett országokban. Megrendült a bankok egymás iránti bizalma, így a bankközi pénzpiac drámai beszűkülésével (illetve a forrásköltségek megnövekedésével), valamint a hitelezési hajlandóság megcsappanásával kellett számolni. Ebben az időszakban Izland, Magyarország, Románia és Bulgária nemzeti valutáikkal szembeni spekulációs támadásokat kellett elkönyveljenek.

A válság reálgazdasági vonatkozásai több forrásból táplálkoztak. Ezek közül talán a legfontosabb az, hogy az Egyesült Államokban a másodrendű jelzáloghitelek 2007-ben a lakossági fogyasztásnak már mintegy 35 százalékát finanszírozták, a hitelexpanzió mellett azonban a reálbérek csak elhanyagolható mértékben emelkedtek. Az Egyesült Államok gazdasági növekedése tehát nem csekély mértékben a lakossági fogyasztás törékeny alapokon álló bővülésére támaszkodott. A hitelekből finanszírozott belső fogyasztás által vezérelt gazdasági növekedés a kelet-európai uniós tagállamokra is jellemző volt az időszak során (Csaba 2008). Tehát bizonyos értelemben a mostani válság is túlermelési válság, annyiban legalábbis, hogy a hitelezéssel hosszú időn keresztül mestersé-

gesen pumpált, előrehozott fogyasztás korábbi mankói kidőltek, s így a fogyasztás visszaesett normális szintjére. Sőt, a „normális szint” alá, minthogy az előrehozott fogyasztás ugyanolyan könnyen halasztható is. Itt elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és az ingatlanok fogyasztását kell érteni, ugyanis a reálgazdaság az érzékelt fizetőképes kereslet kielégítésére összpontosított. Az ehhez szükséges méretű kapacitástömeg a fellendülés időszakában, a kedvezőtlen fordulatok bekövetkezése előtt létre is jött, amelynek egy része most tartósan kihasználatlanul maradt. A többletkapacitások jelentős részben a feltörekvő gazdaságokban épültek ki; ezek közé számíthatjuk a rendszerváltó országokat, de sokkal inkább Indiát és Kínát (Szanyi 2009a).

A válság kezelése során a nemzetállamok, illetve a nemzetközi szervezetek számos, egymáshoz kapcsolódó, s csak összefüggésükben értelmezhető lépéssel próbálkoztak. Jellemző volt, hogy a Nemzetközi Valutaalap is részt tudott vállalni a gyors és hatékony válaszok megfogalmazásában, s elnézőbbé vált a belföldi kereslet élénkítésére törekvő gazdaságpolitikai – szűkebben véve, fiskális politikai – csomagokkal szemben (Csáki 2009). Az egyik legfontosabb cél a fejlett országokban a pénzügyi közvetítő rendszer működőképességének megőrzése volt. Ez korántsem volt egyszerű feladat, hiszen a komoly veszteségeket elszenvedett bankoknak tőkebevonásra volt szükségük (ebben főként a kormányok vállaltak szerepet, mivel az állami tulajdonban lévő befektetési alapok a válság korai szakaszait követően felhagytak a banki részesedések vásárlásával, kockázatosnak ítélve ezeket a befektetéseket), ráadásul a rövid lejáratú pénzpiacokon jelentkező zavarok a likviditás legfőbb forrásait zárták el, nehezítve a bankok jövedelemtermelési tevékenységét. A kezdeti időszak után mind Európában, mind pedig az Egyesült Államokban általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kormány tőkeemelés révén részesedést szerez a veszélyes helyzetbe került pénzintézetek részvénytőkéjében. A pénzpiaci zavarok kezelésében a jegybankok is aktív szerepet vállaltak, rövid lejáratú jegybanki hitelek nyújtása révén. A globális piacokon működő pénzintézetek likviditásának és működőképességének megőrzése azért volt különösen fontos, mert az anyavállalatok csődje a világ számos pontján működő leányvállalatok mű-

ködését is végzetesen érintette volna. A jegybankok ezen kívül az irányadó kamatláb csökkentésével is a válságkezelés célját, a reálgazdaság élénkítését segítették. Más kérdés azonban, hogy a kamatlépések csak jókora időbeli késés után éreztetik hatásukat a reálgazdaságban, a fogyasztás vagy a beruházás élénkülésében (pl. Horváth *et al.* 2004; Vonnák 2007). Az eddigi tapasztalatok szerint a kamatlábcsökkenés nem is hozta meg a tőle várt gyors sikereket, annak ellenére sem, hogy ezen fejleményekkel párhuzamosan a nyers- és fűtőanyagok ára is csökkenésnek indult; vélhetően a munkanélküliség növekedése semlegesítette az egyébként kedvező piaci és pénzügyi adottságok hatásait (Losonczi 2009). Mivel a monetáris politika fegyvertelennek bizonyult a válságkezelés kapcsán, egyre inkább a fiskális politika került a figyelem középpontjába mint a válság leküzdéséhez szükséges eszközök felett rendelkező rendszer.

A mai helyzetben az egyik legérdekesebb és legtöbb problémát felvető kérdés a válság hosszú távú hatásainak megítélése. A most szétzilálódott bizalmi kapcsolatok idővel nyilván helyreállnak. Várható az is, hogy az amerikai kormány a válságot előidéző anomáliák kezelésére valamilyen adminisztratív lépést tesz, például ismét szétválasztja a különféle banki tevékenységeket, vagy új szabályok alkotásával megtiltja az ellenőrizhetetlen s a morális kockázat veszélyét felvető követelésportfoliók refinanszíroztatását, esetleg szigorítja a hitelközvetítés feltételeit. Ezek a szabályozások, kontrollok, valamint a prudens működés igénye elvezethet a megrendült bizalmi kapcsolatok helyreállításához, vagyis a globális pénzügyi rendszer működése rendeződik (Szanyi 2009a). A kép azonban további árnyalásra szorul.

A válság utóhatásaival kapcsolatos talán legfontosabb kérdés tehát, hogy mikor és milyen módon alakulhat ki újra a kölcsönös banki bizalmon alapuló s a megfontolt hitelzési gyakorlat követelményét előtérbe helyező pénzügyi szféra, mind Európában, mind pedig az Egyesült Államokban. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy e válság komoly reálgazdasági károkat is okozott, s a reálgazdasági válság önmagában is komoly kockázatokat hordoz, visszacsatolások révén veszélyeztetve a pénzügyi rendszer törekény és jelenleg is formálódó

egyensúlyát (Rácz 2009). Nem szabad tehát megfeledkezni arról, hogy a válság végéről csakis akkor beszélhetünk majd, ha az érintett nemzetgazdaságok reálszektorai is kilábalnak a jelenleg még előre nem jelezhető hosszúságú recesszióból. Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi szervezetek hamar felismerték a válság horderejét (még ha hatásait és az általa okozott károkat előzetesen nem is tudták felmérni). Az Izlandon és Magyarországon lejátszódott pénzügyi válság elhárításában a Nemzetközi Valutaalap, az Európai Központi Bank és a Világbank egyaránt tevékeny szerepet vállalt, bár arra mindenképp fel kell hívni a figyelmet, hogy a nemzetközi intézmények által a válságkezelésre szánt pénzügyi keretek vélhetően messze elmaradnak majd az igényektől (Losonczi 2009). Az mindenestre tény, hogy az euró mint közös valuta eddig jól szerepelt, a gazdasági és monetáris unió (GMU) sikeresen védte meg tagállamait a potenciális valutaválságok által okozott veszélytől.

A válság különböző módon és mértékben érintette az egyes nemzetgazdaságokat, s természetesen így a válság nyomán hozott intézkedések is eltérők voltak. Az Európai Unió egyik meghatározó versenytársa, Kína – jelentős mennyiségű belföldi tartalékkal rendelkezvén – képes volt hatékony választ adni. Ennek keretében a GDP több mint tíz százalékat fogja az elkövetkező időszakban az infrastruktúra fejlesztésére, környezetvédelemre, illetve adócsökkentésre és jóléti célú kiadásokra fordítani. Kínának az előttünk álló időszakban nem a recesszió veszélyével, hanem a növekedés lassulásának kockázatával kell megbirkóznia. Ez persze az ő esetében nem kevésbé komoly veszély, mint az Európát vagy az Egyesült Államokat fenyegető recesszió. A GDP korábbi években tapasztalt két számjegyű növekedése 2009-ben már csökkent, s jellemző volt, hogy a válság nemzetközivé szélesedésének kezdete óta a növekedés ütemének előrejelzéseit újból és újból lefelé korrigálták. A hosszú ideje óta kiemelkedő növekedési adatokat produkáló Kína esetében a növekedés lassulása azonban maga is recessziós hangulatot képes gerjeszteni. Tehát a válság Kínát is elérte. A növekedés visszaesésének mérséklése a korábban vártnál komolyabb erőfeszítéseket igényelt. Ennek megfelelően 2009 márciusában a kormányzat szándékát fejezte ki a már megkez-

dett reformok felgyorsítására és azok újabakkal való kiegészítésére, amennyiben a 2008-ban létrehozott 585 milliárd dolláros csomag hatása kevésnek bizonyulna. Kína a válságból való kilábaláshoz legfőbb eszközének a belső kereslet élénkítését tekinti. Más megoldás rövid távon nem is tűnik ígéretesnek, mivel 2009 februárjában az elmúlt évtized legszámottevőbb csökkenése mutatkozott az exportmutatók terén, éves viszonylatban 25,7 százalékos visszaesést jelezve. A csomagok nagy összegű kormányzati befektetések mellett innovációs alapokat és strukturális átalakítási reformokat is magukba foglaltak a nyugdíjak és állami alkalmazottak fizetéseinek emelése mellett. Mindez egy 600 milliárd RMB összegű adócsökkentéssel párosulva rövid idő alatt eredményesnek mutatkozott, mert a belföldi kereslet 2009 első két hónapjában 15 százalékkal emelkedett. A kormányzat ezek mellett a romló exportmutatók javítása érdekében is hathatós intézkedéseket tett: 2009-ben négy alkalommal is emelték a Kínában termelt, exportálásra kerülő áruk áfa-visszatérítési arányszámait. A gyengülő export mellett a Kínába irányuló szállítások volumene is nagy mértékben visszaesett. Ez azonban főként a nyers- és alapanyagok esetében volt számottevő, főként az exportra termelő feldolgozóipari üzemek csökkentett termelési kapacitása miatt.

Tehát még Kína sem menekülhet a recesszió elől. Kína esetében a recesszió mégis egészen másként értelmezendő, mint az Európai Unióban vagy az Egyesült Államokban. Kína bőséges tartalékokkal, a válság leküzdéséhez szükséges tőkével, stabil gazdasági háttérrel és jól megtervezett szakértőiintézkedés-csomagokkal rendelkezik. E szakértelmet azonban Kína egyre jobban szeretné nem csak a határain belül alkalmazni. Kína a közelmúltban a világgazdaság folyamataiban az USA dollár szerepének csökkentésére tett javaslatot, és hogy ezzel párhuzamosan az elszámolásokban térjenek át egy, az országoktól és azok belpiaci problémáitól független valutára, például az IMF elszámolási egységére, az SDR-re. Úgy tűnik tehát, hogy Kína lehet a válságból való kilábalás egyik világgazdasági motorja. Kína valóban kitűnő makro- és világgazdasági lehetőségeket rejt a nemzetközi partnerek részére is. Importőrként a lecsökkent kereslet és termelés miatt mérséklődött beszerzési árak lehetnek csábi-

tók, s megfelelő termékekkel, illetve értékesíthető tudással rendelkező exportőrként pedig a folyamatosan és élénken növekvő kínai belföldi kereslet és az alapjaiban is hatalmas piac jelenthet vonzó alternatívát Európa szűkülő gazdaságával szemben (Ács 2009).

Nem szabad meglepedkezni azonban a két terület piacainak és üzleti mentalitásának gyökeres különbségéről. Ezzel kapcsolatban egyes szakértők arra figyelmeztetnek, hogy ha valóban Kína gazdasága lehet a válságkezelés egyik stratégiai fontosságú húzórégiója, nem ringathatja magát a világ többé az európai és észak-amerikai központú világrend és kultúra további fennmaradásának hitébe. E kulturális változás valószínűségét vetíti előre annak ténye is, hogy a kínai gazdaság hatásai alól már a válság kezdete előtt sem vonhatta ki magát egyetlen vállalkozás sem, hiszen Kína vagy mint alacsony költségintű szállító, vagy mint versenytárs hatalmas súllyal volt jelen már akkor is a globális piacon. Miközben valószínű, hogy Kína a gazdasági növekedés lelassulásán kívül komolyabb károk nélkül hagyhatja maga mögött a válságos éveket, addig Európa és az Egyesült Államok megcsappant gazdasági ereje folytán már nem lesz képes egyenrangú versenytársként fellépni Kínával szemben. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az előttünk álló évtizedekben Kína egyre inkább ellensúly nélküli gazdasági hatalommá válik, s így ő lehet az, aki egyre nagyobb súlyának köszönhetően meghatározhatja a nemzetközi kereskedelem és a globális gazdaság játékszabályait, vagyis Kína, élve gazdasági és politikai erejével, vélhetően egyre kevésbé fogja magára nézve kötelezőnek érezni a liberális, kapitalista és demokratikus világrend normáit. Kína valószínűleg új világrend kialakítására is törekszik majd gazdasági hatalmának további növelése mellett, illetve annak révén (Jacques 2009). Kína tehát nem lesz olyan, mint amilyenek az amerikaiak vagy az európaiak. Kína kulturálisan egy közösségi szemléletű, államközpontú és autoriter társadalom képe mellett kötelezte el magát, ami szöges ellentétben áll az európai és észak-amerikai individualista, liberális és demokratikus társadalmi renddel. A Kína körül összpontosuló világrend elsősorban a kínai társadalom és politika által követett értékeket fogja tükrözni. A mandarin világnyelvvé válása mellett számolni kell a világ-

politika működésének változásával is, mert Kína várhatóan az Egyesült Államoknál kisebb hajlandóságot fog mutatni az egyes országok belügyeibe való beleavatkozásra. Szakértők azonban figyelmeztetnek arra, hogy ez a forgatókönyv egyelőre csak valószínűnek tűnik, ám megvalósításához Kínának fenn kell tartania az eddigi gazdasági növekedést, s valamilyen módon biztosítania kell a társadalmi kohéziót is, ami nem lesz egyszerű feladat, ugyanis Kínára mind az egyének, mind a területek szintjén jelentős jövedelmi és életszínvonalbeli különbségek jellemzők, s az ebből eredő feszültségek megakadályozhatják az országot abban, hogy gazdasági és kulturális hegemoniára vonatkozó törekvései eredményesek legyenek. Kínának tehát folyamatos gazdasági gyarapodást kell biztosítania a lakosságnak, amelynek elégedetlenségét csak évi nyolc százalék feletti reál gazdasági bővülés képes eloszlatni; az autoriter politikai hatalom igencsak törekény. Kína eddigi gyors növekedése azonban döntő módon az Egyesült Államokkal szembeni tetemes kereskedelmi többletből adódott, s hacsak nem vállalja az Egyesült Államokkal szembeni konfliktus kieleződését, akkor egyetlen megoldásként a gazdasági növekedés lassulása marad (Rodrik 2010).

Kína kapcsán Oroszországról is érdemes szót ejteni. Az utóbbi néhány évben a két ország közötti együttműködés szorosabbá válását tapasztalhattuk. Ezen együttműködés a világgazdaság és világpolitika két meghatározó országa, a népessége alapján világelső, feltörekvő Kína és a legjelentősebb területeket birtokló, s újból nagyhatalmi szerepre igényt formáló Oroszország között immár több mint tíz éve formálódik. A jól láthatóan erősödő szövetség a felek meghatározása szerint teljes körű, vagyis stratégiai. Mindkét ország világgazdasági és nemzetközi pozíciója erősödőben van, amit jól mutatnak a világelelőnek számító valutatartalékok is. Hogy mik Oroszország szándékai e partnerség kiépítésével, az egyelőre még nem ismert. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Kínával való orosz szövetkezés mikéntje és mélysége Európa számára sem lehet közömbös. A kapcsolatok erősödése ugyanis jelentheti azt, hogy Oroszországban az „eurázsiai” vonal tör előre, azaz reális kockázatot jelent az, hogy az ázsiai partnerségek révén elfordul Európától (Ludvig 2008). Figyelmet érdemel azonban

az a tény is, hogy a kőolaj árának mérséklődése némileg csökkenti Oroszország világ gazdasági súlyát.

A válság utóhatásainak szempontjából az egyik legfontosabb tényezőnek a kockázati felárak alakulása ígérkezik. A válság hatására a kockázati prémiumok tartósan mintegy 150–200 bázisponttal haladják meg a válság előtti szintet, s ez természetesen érinteni fogja a reál gazdasági viszonyokat is. Ez az emelkedés a reál gazdasági növekedés két százalékpontos csökkenését fogja eredményezni a fejlett országokban, vagyis a válság előtti növekedési ütemek újbóli elérése csak hosszú távú folyamat eredménye lehet. Emiatt az OECD tagállamaiban a következő években az enyhe visszaesést és stagnálást követően lassan javuló növekedési adatokra kell számítani, leghamarabb 2011-től kezdődően. Az OECD-országok között Japán várható recessziója érdemel figyelmet, különösen azért, mert az ország valójában a mai napig nem tudta igazán kiheverni az 1990-es évek likviditási válságának hatásait. Míg más országokban – ahogy láttuk, például Kínában – a fiskális politika hatékonyan léphet fel a válság következményeivel szemben, addig ez Japánban a kifejezetten kedvezőtlen költségvetési pozíció miatt egyelőre elképzelhetetlen. A monetáris politika tartalécai viszont az alacsony (0% körüli) jegybanki alapkamat miatt végképp kimerültek (Ahearne et al. 2002; Krugman 1998; Ozsvald – Pete 2003; Patrick 2002; Yamaguchi 1999). Kanada és Új-Zéland esetében szintén a növekedés erőteljes lassulására kell számítani, ám Ausztrália a válságot könnyebben vészelteti át, dinamikája nem törik meg erősebben. Az OECD tagállamainak recessziója mégsem eredményezi a világtermelés visszaesését; ehelyett csak a növekedés lassulásával kell számolni. A trendtörés elkerülésében az játssza a döntő szerepet, hogy Kína és India termelése a belföldi kereslet élénkítése miatt nem esik vissza. A belföldi kereslet ezen növekedése azért is lesz kedvező, mert így csökkenthető lesz az Egyesült Államokkal szembeni, már károsan egyoldalú folyó fizetési mérleg-többlet (az Egyesült Államok folyó fizetésimérleg-hiányának zömét Kínával szemben szenvedni el, Gábor 2009), ez pedig hozzájárul a válságot követő növekedés kiegyensúlyozottabbá válásához.

Az Egyesült Államok gazdasága a recesszió és stagnálás szakasza után várhatóan szintén 2011-től lép ismét a növekedés útjára. Az elemzések szerint ennél gyorsabb kilábalás, illetve a korábbi növekedési ütem elérése nem valószínű, ugyanis a belföldi lakossági fogyasztás egészségtelenül nagy (a GDP hetven százaléka ráugó) aránya csökkenni fog, s a pénzügyi rendszert ért sokkhatások miatt nem is valószínű, hogy a bankrendszer újabb hitelexpanzióval próbálkozná.

Elemzők azonban arra is figyelmeztetnek, hogy a hatékony nemzetállami és nemzetközi fellépés nem feltétlenül zárja ki újabb válsághullámok kialakulását. Az igazi kérdés az, hogy a bajt kiváltó ellenőrizetlen és túlfűtött hitelexpanzió megismétlődik-e. A 2000-es évek gazdasági növekedésének fenntartásában ugyanis több országban ez a hitelexpanzió kiemelkedő szerepet játszott. A reálgazdasági következmények és a kilábalás szempontjából ez a kérdés a legfontosabb, ha ugyanis a hitelből finanszírozott, előrehozott fogyasztás sok országban tartósan csökken, akkor elhúzódó és mély recesszióra kell számítanunk (Szanyi 2009a). Miközben egyre többen beszélnek a *keynesiánus* gazdaságpolitika reneszánszáról, olyan ellenvélemények is olvashatók, amelyek a válság kialakulásában éppen az állam egyes felelőtlen döntéseit tekintik a legfőbb kiváltó oknak.

Ebből a szempontból tanulságos lehet a válságot megelőző tengerentúli gazdaságpolitikai lépések rövid áttekintése. Tény, hogy a válságot megelőzően a Fed meglehetősen aszimmetrikus monetáris politikát folytatott, amelyet legvilágosabban ismételt kamatsökkentései fejeztek ki. Az Egyesült Államokban a válságot közvetlenül megelőzően közel három éven át negatív volt a reálkamatláb, amely a Fed kamatdöntéseinek következtében alakulhatott ki. Miközben a technológiai fejlődés által lehetővé tett termelékenység-növekedésbe vetett hit egyre jobban áthatotta a piacokat és a gazdaságpolitikuskat is, utóbbiak diszkrecionális döntéseikkel minden esetben beavatkoztak, amikor egyes sokkhatások veszélyeztették a gazdasági növekedést és a jövedelemtermelő képességet. Mindez már az 1990-es években elkezdődött, a válság kirobbanása előtt tehát a piaci szereplőknek bőven volt idejük a gazdaságpolitika döntéseinek kiismerésére. Egyértelművé vált, hogy a Fed nem fog lépéseket ten-

ni a tőzsdei buborék további növekedésének megakadályozására, miközben újból és újból beavatkozott, hogy a veszteségek kialakulásának kockázatát eliminálja; a piac csak felfelé működött, lefelé pedig a gazdaságpolitikai döntések merevítették, tevékenyen hozzájárulva ezzel az erkölcsi kockázat kialakulásához. S bár a lakáshitelezési gyakorlat fegyelmetlenülé válásáért (amely a válság egyik közvetlen kirobbantója lett) elsősorban a költségvetési politika volt felelős, a Fed egyetlen alkalommal sem emelt kifogást az újabb gazdaságpolitikai irányokkal szemben. A monetáris politika által kialakított likviditásbőség a költségvetési politikának köszönhetően vándorolt az ingatlanpiacra. A fiskális politika célja az ingatlantulajdonosok számának növelése volt, az ezt a célt szolgáló hitelezési gyakorlat azonban nemcsak az eredetileg megcélzott kisebbségi rétegeket, hanem a spekulációs tőkét is hitelfelvételre készítette. A kormányzati gazdaságpolitika a piaci mechanizmusok számottevő torzításán keresztül tehát kifejezetten aktívan járult hozzá a válság kirobbanásához (Györfly 2009). Mivel a nemzetközi szervezetek és a nemzetállami kormányok által egymás után eszközölt mentőcsomagok végső soron ismét likviditásbőséget idézhetnek elő, s mivel ezek a csomagok a korábbiakat is meghaladó mértékben kelthetik a mindenható végső mentővár képzetét, komolyan számolni kell újabb buborékok, s ezen keresztül újabb válsághullámok kialakulásával. A válság 2010–2011-ben várható lecsengése, s az utána ígért lassú növekedés tehát igen csak bizonytalan (az előrejelzések, még a mértékadók is, a válság korábbi szakaszaiban is jelentős bizonytalanságot hordoztak magukban, Csáki 2009), s ezért az előrejelzéseket komoly fenntartásokkal kell fogadni és kezelni, annál is inkább, mivel a válság kialakulásában a kormányzati politikák komoly hibáik és felelőtlen magatartásuknál fogva tevékenyen részt vettek. Éppen ezért nem számíthatunk feltétlenül arra, hogy a válság, illetve a válság következményeinek elhárításában hibátlanul és a korábbinál körültekintőbben fognak eljárni majd. A válság végét a nagy összegű és globális mentőcsomagok helyett sokkal inkább Kína és India gazdasága hozhatja előbbre, amelyekben a válság ellenére is komoly növekedési tartalékok maradtak. Biztató azonban az, hogy ha nem is rendelkezünk jelenleg olyan elméleti tudással, amely képessé

tenne minket a válságok kialakulásának és lefutásának előrejelzésére, illetve amelyek a válságok kezelésére vonatkozó biztos recepteket bocsátanának rendelkezésre, a gazdaságtörténeti vizsgálatok határozottan azt jelzik, hogy a válságokból való kilábalás és a konjunktúra felélesztése az egymást követő időszakokban egyre rövidebb időt vett igénybe. Az is bizonyos, hogy e történelmi tapasztalatok az intézményi alkalmazkodás hatékonyabbá válásáról, a piaci optimizmus gyorsabb visszatéréséről tanúskodnak. Másként fogalmazva, a tanulási képesség fejlődése a kimutatható nehézségek ellenére is reménykeltő lehet, s ezen mechanizmusok működésében bízva a válság lecsengése is hamarabb következhet be (Magas 2009).

A gazdaságok megmentése érdekében eszközölt és a recesszió hatásainak mérséklése érdekében alkalmazott pénzügyi mentőövek hatalmas költségvetési deficiteket eredményeztek, amelyek viszont évekre előre meghatározzák a költségvetési szektor mozgásterét az egyes államokban. Az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia költségvetésének 2009. évi deficitje meghaladta a GDP tizenegy százalékát, de a monetáris unió számos tagállamában is a maastrichti kritériumrendszer szerinti három százalékot kétszeresen-háromszorosan múlja felül. Előrejelzések szerint a GMU legtöbb tagállamában az eladósodás 2014-ig növekedni fog, még ha emellett sikerül is konszolidálni a túlszaladt költségvetést (persze ez is hosszú, több évet igénylő folyamatnak ígérkezik). A német, a francia, a spanyol államadósság a hatvanszázalékos maastrichti küszöbvel szemben száz százalékra duzzadt (a magyar adat nyolcvan százalék körüli, és a következő években már csökkenhet is). Az adósság kezelésére persze – elméletben – több lehetőség kínálkozik. Ezek egyike sem tűnik azonban könnyen vállalhatónak. A válság után a legfontosabb problémát tehát a felhalmozódott államadósság kezelése fogja jelenteni. A hagyományos módszer természetesen a költségvetési bevételek növelése vagy a kiadások csökkentése lenne, azonban mindkét út esetében komoly akadályok felmerülésével kell számolni. A bevételek növelése csakis adóemelések árán képzelhető el, ami az éppen csak megindult és igen törékeny növekedési folyamatot tenné tönkre, és könnyen újabb recessziós hullámot indíthatna el. A kiadásoknak a jóléti állam

szolgáltatásainak szűkítését is magával hozó lefaragására pedig jelenleg egyetlen politikus sem tűnik hajlandónak. Marad tehát két másik, minden valószínűség szerint kombinálva alkalmazandó eszköz, mégpedig az adósságok nagy részének elinflálása, valamint az adóssághalmaz kezelésének sok évre történő elosztása és ezzel a jövő nemzedékének bevonása annak az adósságnak a kezelésébe, amelynek létrehozásában alig vettek részt (Inotai 2010).

Amíg az adósságkezelés több éves kihívást jelent, 2010 talán legkritikusabb gazdaságpolitikai döntése az lesz, hogy mikor és milyen formában szálljon ki az állam (a mindenkori kormányzat) abból a támogatási spirálból, amelyet a válság mérséklése és számos vezető piaci szereplő közvetlen kimentése érdekében maga indított el. Az alapvető dilemmát az jelenti, hogy amennyiben a gazdasági életből való visszavonulás túl korán történik meg, amikor a növekedés még nem megalapozott, és képtelen az önjárásra, könnyen újabb – és még súlyosabb következményekkel járó – válság jöhet létre.

3.2. Az Európai Unió és versenytársainak fejlődése

A szakirodalom az előttünk álló 5-10 év vonatkozásában viszonylag egyszerű képet fest az Európai Unió és versenytársainak versenyképessége, illetve e versenyképesség globális kereteit érintően. A világtermelés az ezredfordulón három fő régióban koncentráltódott, amikor még az Egyesült Államok volt – legalábbis a termelés volumenét tekintve – az élen álló világgazdasági hatalom. Japán és Kína termelése együttesen épp csak meghaladta az EU25-országcsoport kibocsátását. A hangsúlyok, ha nem is drámaian, de mindenképpen eltolódnak majd, s a gazdasági erő a korábbihoz viszonyítva fokozottabban koncentráltódik majd az ázsiai térségben. Továbbra is igaz marad azonban, hogy e három fő világgazdasági hatalmi centrumon kívül nem lesz további meghatározó központ: a világ szegényebb területei mérsékeltén részesülnek majd a pozitív gazdasági hatásokból. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy Oroszország gazdasági és politikai súlya je-

lentékenyebbé válik majd a 2000-es évek közepén tapasztalt állapothoz képest.

Továbbra is kihívást jelent az északi és déli országok közötti jövedelmi és életszínvonalbeli ellentét. A megoldás egyre sürgetőbb, mivel a korábban vázolt terápia, amelyek a fejlődés fenntarthatóságával is számot vetettek (pl. Daly 1974; 1990; 1992), jobbra visszhang nélküli, elszigetelt kezdeményezéseknek voltak tekinthetők. Általánosságban az is elmondható ugyanakkor, hogy a fejlett országok élete sem problémamentes (a világgazdasági válság idején és azt követően hogyan is lehetne az), hiszen a népesség elöregedése, illetve az egészségügyi rendszerben keletkező költségek robbanásszerű növekedése számos intézkedést tesz elodázhatatlanná, mind az államháztartás (állampénzügyi reformok), mind pedig a munkaerőpiac területén (munkaerőimport a szegényebb országokból). További feszültséget jelent, hogy a fejlett országok egymás ellenében igyekeznek majd a képzett munkaerő befogadására törekedni (Vértes – Viszt 2007). Korábban az Egyesült Államok ugyanilyen intenzív módon csatornáztatta be a jól képzett európai szakembereket, jelentős versenyhátrányt okozva ezzel az Európai Unió gazdaságának, ráadásul így a kiáramló munkaerő képzése kapcsán felmerült tetemes költségvetési kiadások sem térülhettek meg (Kőrösi 2009).

Nem valószínű, hogy a jövőben az Európai Unió versenyképességi pozíciója nagyarányú javulást mutasson. Nem számíthatunk arra, hogy az Európai Unió a következő időszakban átütő erejű reformokat hajtson végre, amelyek eredményeként létrejöhetne a világgazdasági pozíció és a versenyképesség javításának feltételrendszere. Ebből a szempontból az Egyesült Államok és Kína pozíciója egyaránt jobbnak ígérkezik. Az USA kilátásait, illetve gyors jövőbeli fejlődésének esélyét növeli a K+F-kiadások megszokott hatékonysága, az innovációra való készség; ehhez járul még az is, hogy az Egyesült Államok a csendes-óceáni térségben az Európai Uniónál aktívabban kapcsolódott be az új innovációs központok tevékenységébe (például Kínában, Indiában vagy Dél-Koreában). Kína gazdasági fejlődésének tartalékai nem merültek ki. Az ország világgazdasági súlya az elmúlt időszakban töretlenül növekedett, s a tendencia folytatódását ígéri a nagy tömegben rendelkezésre

álló olcsó, de képzett munkaerő, illetve sikeres kereskedelempolitikája is.

A versenyképesség tényezői közül egyre inkább a tudásszektor irányába való elmozdulás, a tudásgazdasági átmenet és az erre való képesség válik meghatározóvá, ezzel együtt pedig felértékelődik az emberi erőforrás, a humán tőke szerepe is. Ez a felismerés már az OECD és a Világbank tanulmányaiban is határozottan jelentkezik (OECD 2005; Chen – Dahlman 2005). Valójában azt mondhatjuk, hogy az uniós szintű elképzelésekben a tudásalapú társadalom koncepciója már az 1990-es évek közepétől jelen volt. Az Európai Unió ezen a téren az eddigiek során mégsem teljesített jól, s ahogy láttuk, a pozíció jelentős mértékű javulására továbbra sem érdemes számítani. Ennek egyik oka, hogy a tudásalapú társadalom különböző elemeihez az Európai Unió más és más intézményei rendeltettek, illetve az egyes területeken az Európai Unió illetékessége sem azonos mértékű és terjedelmű (Tamás 2007). Ezen túlmenően az is figyelemreméltó, hogy egyértelművé vált az Egyesült Államokkal és Ázsia csendes-óceáni térségével szembeni fokozatos térvésztes ténye a globális oktatási, kutatási, technológiai és innovációs versenyben. A magyarázatok között megemlíthető az európai közoktatás teljesítményének romlása, a K+F-kiadásoknak a versenytársakétól elmaradó mértéke vagy a felsőoktatásba történő beruházások alacsony szintje (Vértes – Viszt 2007).

Ami Magyarország szűkebb környezetét, az újonnan csatlakozó kelet-európai országok helyzetét illeti, figyelemre méltó, hogy pozíciójuk milyen erőteljesen függ a fiskális politikától. Az EU8+2 országok sikeres integrációjához elengedhetetlen a versenyképesség szempontjából meghatározó stabil és kiszámítható üzleti környezet megteremtése, amelyet esetükben kiegyensúlyozott költségvetési politikával lehet kialakítani. Az országcsoport esetében mind a növekedési potenciál szempontjából döntő fontosságú tőkevonzó-képesség, mind pedig a közös valuta bevezetésének lehetősége és időpontja a pénzügyi kormányzat jövőbeli döntésein múlik. Ez nyilvánvaló, mivel a kelet-európai tagállamok fejlődése szempontjából az integráció fejlődésének sebessége és az integráció minősége alapvetően meghatározó, mert az integrációban való aktív részvétel jelenti jelenleg az egyetlen lehetőséget a jövedelmi és

életszínvonalbeli lemaradás csökkentésére (ebből szempontból, ahogyan láttuk, a monetáris unió kiépítésének betudható eredmények vitathatók, Ferkelt 2003 és Ferkelt 2005; az is igaz ugyanakkor, hogy a gazdasági integráció mélyülésével járó kereskedelmi szabadság és a tőkeáramlás melléktermékeként megfigyelhető technológiai diffúzió jótékony hatásai nem tagadhatók, Tondl 2001). Az integráció ezt a folyamatot azzal is segítheti, hogy a közös valuta bevezetésével kapcsolatos formális feltételeknek való megfelelés automatikusan magával hozza a költségvetési és a monetáris politika kiegyensúlyozottságát, amelynek közvetlen folyománya a versenyképességi pozíció határozott javulása (Kutasi 2008a; 2008b).

Az Európai Unió kelet-európai új tagállamaiban azonban a tapasztalatok a kedvező hatások elmaradásáról számolnak be. Bár első látásra úgy tűnhet, hogy Magyarország az eminens diák korábbi szerepét feladva letért az ígéretes fejlődési pályáról, a néhány alapvető mutató tekintetében látszólag jobb teljesítményt mutató új tagállamokban rendre a *fenntarthatatlanság* jelei mutatkoznak. Az, hogy a hazai lassúbb növekedés *minőségi szempontból* egyértelműen szemben áll-e a balti és a balkáni államok gyors fejlődésével, az elméleti közgazdászokat is megosztó kérdés (mindenesetre tény, hogy a neoklasszikus növekedési modellek kézenfekvő magyarázatot adnak az alacsonyabb jövedelmi szintről meginduló gyorsabb növekedés jelenségére). A gazdasági növekedés a finanszírozhatóság kérdésével való összefüggések miatt e kis, nyitott gazdaságokban nem lehet független a külső fizetési pozíciótól. A statisztikai elemzések azonban azt mutatják, hogy a GDP tíz százalékát is meghaladó fizetésimérleg-hiány alakult ki a balti államokban, s eszerint a reálgazdasági fejlődés a fizetési hiány jelentős megugrásával párosult. Ugyanílyen egészségtelen tünetnek tekinthető, hogy a gazdasági fellendülést az export és a beruházások helyett itt is a belső lakossági fogyasztás vezérelte, amely azonban együtt járt a szektor fokozott eladósodásával, amely – a hitelkínálat szűkülése által is súlyosbítva – a jövőbeli vásárlóerő fokozott korlátozását hozta magával (Csaba 2008).

A válságot követően, ahogyan korábban már láttuk, a legkülönfélébb pályákat előrejelző előrejelzések látnak napvilágot, amelyek

között optimisták és borúlátók egyaránt megtalálhatók. A mértéktartó optimizmus magyarázata az, hogy – jelentős mértékben a nagy összegű állami tőkeinjekciók és támogatások eredményeként – 2009 közepén megállt a vezető gazdaságok kibocsátásának csökkenése, és a recesszió időszaka után megindult a lassú felívelés. A konjunktúra mérsékelt élénkülése azonban igen csak törekeny alapokon áll, és még 2011-ben sem várható, hogy a 2008 és 2009 közötti visszaesés eliminálása bekövetkezik; 2012 előtt a fejlett gazdaságok teljesítménye aligha fogja meghaladni a válság előtti szintet. A makrogazdasági válság lecsengésére utal azonban az is, hogy a nagyarányú visszaesés után újra magához tér a nemzetközi kereskedelem, amely különösképp a kisebb és a világgazdasághoz intenzíven kötődő országokban – mint amilyen Magyarország is – javítja a gazdasági növekedés feltételeit. Ezek mellett a visszatérő, a tőzsdék élénkülő forgalma által jelzett optimizmus is segíti a válságból való kilábalást. A kedvező forgatókönyv mellett azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a válság jól azonosítható szakaszokból áll. Még ha fel is tételezzük, hogy a pénzügyi válság és a legmélyebb reálgazdasági krízis időszaka már lezárult, 2010-ben a várhatóan a munkaerőpiacon kell majd szembesülnünk a válság hatásaival, ami a lassan meginduló gazdasági növekedés mellett fokozódó munkanélküliséget, a részmunkaidős foglalkoztatás növekedését, sok esetben pedig a jövedelmek csökkenését hozza magával. Miközben tehát a gazdaság egy törekeny növekedési pályára állhat, a szociális feszültségek és a válságokkal együtt járó ideológiai-mentális következmények csak 2010 után fognak kibontakozni (Inotai 2010).

3.3. A tagjelölt országok köre

A Nyugat-Balkánon a válság közvetlenül kihatapintható gazdasági következményei nem térnek el lényegesen a más térségbeli országok esetében megfigyelt hatásoktól. Az egyes gazdaságok között azonban természetesen hangsúlyeltolódások figyelhetők meg. A problémákat persze súlyosbítja, hogy a kérdéses országok általánosságban rendkívül gyenge gazdasági bázissal rendelkeznek, amelyekben az elmúlt évek kedvező gazdasá-

gi folyamatai ellenére is rendkívül nagyfokú egyensúlytalansági hajlam és sérülékenység figyelhető meg. Különösen súlyosak a nagymértékben növekvő munkanélküliséggel, a szegénység növekedésével kapcsolatos problémák, miközben az állami kiadások korlátozása a költségvetési egyensúly legalább részbeni megtartásához elengedhetetlenek.

A térség fejlődésére alapvetően a külső forrásoktól való erős függőség volt jellemző az elmúlt években. A közvetlen külföldi befektetések (pl. Montenegró, Szerbia), a turizmusból származó bevételek (pl. Horvátország, Montenegró), a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásai (a régió legtöbb országában) jelentették a növekedés finanszírozásának forrását, valamint a folyó fizetési mérleg két számjegyű hiányának a fedezetét (a folyó fizetési mérleg hiánya 2008-ban GDP-arányosan a horvátországi 10,7 százaléktól a montenegrói közel 27 százalékig terjedt). Ebből arra következtethetünk, hogy a régió országainak külső forrásoktól való függése a közép-európai országokét is meghaladja, aminek következtében a növekedéssel kapcsolatos kockázatok nagyobbak, ezáltal a válság mélysége, illetve következményei is bizonytalanabbak. A régió országai közül különösen Szerbia, Montenegró és Macedónia külső finanszírozhatósága igen nagy kockázatot jelent. Ezen országok esetében a nemzetközi intézmények jelentős forráselkötelezettséggel rendelkező megállapodásai jelenthetnek számottevő stabilizáló tényezőt. Ezek hiányában az országok drámai gazdasági összeomlás és finanszírozhatatlansággal szembesülnek, ami különösen problematikus a térség országainak alacsony fejlettségét is figyelembe véve. A válság kirobbanása után egy ideig mind a három ország igyekezett a válság hatásainak súlyosságát tagadni, de az idő múlásával makrogazdasági sebezhetőségüknek sorrendjében kénytelenek voltak válságkezelő lépéseket eszközölni, amelyek egyre inkább a költségvetési megtakarítások formájában jelennek meg.

A korábbi években a Balkán összes átalakuló országa nagy és fenntarthatatlan kereskedelmimérleg-hiánnyal küzdött, csak a kedvező nemzetközi pénzügyi és keresleti feltételek ezeket a kockázatokat jótékonyan elfedték. Ezt a környezetet borította fel a válság, aminek következtében a nyugat-balkáni átalakuló országok mindegyikében a külgaz-

dasági egyensúlyhiány még a gyorsan javuló folyó fizetési mérleg hiánya tükrében is a fenntarthatatlanság egyértelmű jeleit hordozza magán. Az export a még inkább visszaeső nemzetközi kereslet következtében az eddigi rendkívül szerény mértékben sem lesz képes a növekedést elősegíteni, míg az import szintén drámai visszaesése a lakossági fogyasztást, illetve a beruházások megvalósítását veszélyezteti, ami nagyon jelentős növekedési és munkaerő-piaci alkalmazkodást, vagyis a GDP zuhanását és a munkanélküliség amúgy is magas szintjének megugrását eredményezi majd.

A munkanélküliség szintje az összes balkáni átalakuló országban jelentős. Ez annak a következménye, hogy a régió egyik legfontosabb jellemzője a termelőkapacitások jelentős mértékű leépülése volt, s ezt csak részben tudta kompenzálni a kétezres évek gyors gazdasági növekedése. Természetesen jelentős különbségek vannak az egyes országok között. A belső egyensúlytalanság további jele az is, hogy növekedett a fekete és a szürkegazdaságban megélhetést keresők száma. Ráadásul a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása szinte az összes országban bővült, és egyes államokban még a foglalkoztatottakon belül is emelkedett az agráriumban dolgozók részaránya. Ez a fejlemény az egyébként is magas munkanélküliségi ráták nem stabil javulását jelezte az elmúlt években.

A költségvetés hiánya az elmúlt években sok ország esetében nem tűnt közvetlen problémának. Azonban ez félrevezető volt, ugyanis a költségvetési kiadások szintje nagyrészt csak azért volt fenntartható, mert meghatározott célok finanszírozására jelentős támogatás áramlott a régió országaiba a különböző nemzetközi intézmények aktivitása következtében. Ezzel párhuzamosan az állami pénzügyek minősége súlyos probléma; általános a sürgető kényszer az állami kiadások csökkentésére és a közigazgatás radikális reformjára. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a költségvetéssel szembeni elvárások a válság mélyülésével párhuzamosan határozottan növekedni fognak a szociális problémák kiéleződése következtében. Ezek kezelése jelentős költségvetési forrásokat fog igényelni, s így a gazdaság élénkítéséhez szükséges különleges programokra lényegesen kevesebb pénz marad. Ezek mellett a problémák halmozódásaként még a társadalmi,

szociális problémák súlyosbodását sem lesznek képesek mérsékelni, sőt, a költségvetési hiány féken tartása következtében jelentős korlátozások és elbocsátások lehetnek a közsférában.

A délkelet-európai régiót egyre erőteljesebben érinti a nemzetközi pénzügyi válság, ám ennek súlyosságát és hatását a régió egyes országai eltérően ítélik meg. Míg Szerbia esetében a problémák kiéleződése gyorsan láthatóvá vált, addig Montenegró elzárkózik az IMF-kapcsolatok szorosabbra fűzésétől, Macedónia pedig a gazdasági visszaesés mértékétől teszi függővé, hogy fordul-e nemzetközi segítségért, míg Boszniában az ország etnikai megosztottságából fakadó politikai kockázatok kiéleződésétől lehet tartani.

Az országok eltérő hozzáállásának oka különböző makrogazdasági háttérük tényében keresendő. Míg Szerbia és Macedónia esetében az ipar és a mezőgazdaság fontos szerepet játszik (s így a növekedés feltételei erősen függenek a nemzetközi és hazai keresleti viszonyoktól), addig Montenegró reálgazdasági fejlődése eddig főként a szolgáltatásokra (a turizmusra) épült. Éppen ez az egyik magyarázata annak, hogy Montenegróban az utóbbi években kilenc százalék körüli GDP-növekedést regisztráltak. A másik két országban is gyors volt ugyan a gazdaság fejlődése, ám ettől a szinttől lényegesen elmaradt. Bosznia gazdasági növekedése az utóbbi években e két utóbbi országhoz volt hasonló: 2006 és 2008 között éves átlagban hat százalékot némileg meghaladó növekedést ért el.

Az ipari termelés tekintetében 2009 során mindhárom országban visszaesést regisztráltak, de ez alapján a gazdaságok strukturális sajátságai miatt a GDP alakulására vonatkozóan különböző következtetéseket kell levonnunk. Míg Szerbiában és Macedóniában az említett ipari adatok a GDP jelentős visszaeséséről árulkodnak, addig Montenegró esetében ez egyelőre nem állítható, mert az ország megítélése attól függ majd, hogy 2010-ben miképp alakul majd az ottani turisztikai kereslet. 2009-ben a szóban forgó országokban a GDP alakulása igen eltérő mintákat követett.

Szerbiában elsőként hoztak a válsággal kapcsolatban komoly intézkedéseket, mivel a válság a balkáni országok közül itt éreztette legkorábban a hatásait. A gyors reakció

egyik oka az volt, hogy annak ellenére, hogy a külső hiány nagyon gyors javulásnak indult, jelentős nagyságú rövid lejáratú adósság visszafizetése válik esedékessé, ami az IMF azonnali közreműködését tette szükségessé. A Nemzetközi Valutaalap pénzügyi segítsége az adósságállománnyal kapcsolatos kifizetések közül a 2009 és 2011 közötti szolgáltatásokat azonban csak részben fedezi, ezért a közeljövőben vagy javulnia kell a nemzetközi forrásbevonás alternatív lehetőségeinek, vagy pedig újabb IMF-megállapodásra lesz szüksége az országnak. A 2009. évi költségvetés kialakításakor már rendelkeztek az állami kiadások bizonyos mértékű visszafogásáról, s emellett a bankszektorban is történtek intézkedések a likviditásbővítés érdekében. A hiány közben tartása érdekében a közsférában dolgozók béreit 10–15 százalékkal csökkentették, s megemelték az üzemanyagot terhelő adót is. Ezzel párhuzamosan a kormányzati szektor deklarálta az állami foglalkoztatottak számának csökkentésére irányuló szándékát. Ezen intézkedések hatására a GDP-arányos államháztartási hiányt sikerült hat százalék alatt tartani. A gazdasági tevékenység ösztönzése érdekében ezzel párhuzamosan kedvezményes hiteleket nyújtanak. Szerbia sérülékenysége a javuló folyó fizetési mérleg ellenére is jelentős, ezért az IMF további közreműködése is szükségessé válhat. Eközben a költségvetés hiánya vélhetően tovább fog romlani, ám az újabb megszorító intézkedések reálgazdasági következményei súlyosak lehetnek.

Macedóniában a válságkezelés tulajdonképpen a máshol megszokott utat járta be. A folyamat elején olyan intézkedéseket hirdettek meg, amelyek elsősorban a gazdaság élénkítését irányozták elő, s adókönyvitéseket ígértek a személyi jövedelemadó és a vagyonszármazékok terén. Itt is nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ezek a lépések nem tarthatók, ezért a költségvetés bevételi és kiadási oldalát is jelentősen visszavágták. Az elfogadott válságkezelő intézkedések célja a kiadásoknak a bevételek csökkenéséhez való igazítása volt, hogy a költségvetési hiányt az előirányzatnak megfelelő szinten tartsák. A kormányzat a gazdaságélénkítési program keretében jelentős infrastrukturális projektek megvalósítását tervezi, s arra törekszik, hogy a végrehajtás során ne legyen szükségük IMF-hitel felvételére sem.

Montenegró a válságkezelési stratégia kidolgozását és végrehajtását viszonylag későn kezdte meg, mivel a válság kezdeti szakaszában az nem érintette Szerbiához vagy Macedóniához hasonló erősséggel. A tervezett stabilizációs-anticiklikus célú intézkedések középpontjában az adócsökkentés, a beruházási tevékenység serkentése és a szociális kiadások növelése állt. Jelentős kockázatok jelentkezhetnek azonban a bankok esetleges feltőkésítésével kapcsolatban. Mindezek a lépések viszont az államadósság állományának nagyütemű növekedéséhez vezethetnek. Montenegróban tehát nagyok a kockázatok.

Sajnálatos, hogy a nyugat-balkáni országok többségének gazdasági fejlődése az elmúlt években nem került fenntartható pályára. A belső erőforrások nem erősödtek meg olyan mértékben, hogy a külső forrásokra alapozott fejlődés jellege megváltozhasson. Az országok többsége nem rendelkezik a válság hatásainak enyhítéséhez elegendő forrással. Elsősorban a szociális problémák mérséklésére kell majd összpontosítaniuk, ezért nagy, átfogó válságkezelő programok kialakításának tekintetében sincs sok mozgásterük a térség országainak. A Nyugat-Balkán országai egyre kiszámíthatatlanabb perspektívájú politikai és biztonságpolitikai folyamatokkal szembesülhetnek, s ezek hatása talán még a várható gazdasági problémáknál is súlyosabb lehet. Novák (2009) emiatt a következő időszak gazdasági fejlődésének lehetőségeit három forgatókönyv mentén tipizálja.

- 1) Nagy és tartós visszaesés a régió gazdasági fejlődésében: a regionális rivalizálás intenzívebbé válása, növekvő nemzetközi elszigeteltség; a visszalépés szintje országonként eltérő mértékű lehet, de ez a régió nemzetközi megítélését jelentősen ronthatja, s egyes országok szinte végletelesen perifériára sodródhatnak; az integrációs kilátások romlanak.
- 2) Fokozatosan előrehaladó integráció: sikeres válságkezelés, a nemzetközi stabilitás és növekedés gyors visszatérése a korábbi „kerékvágásba”, belső stabilitás, az államközi együttműködés élénkülése, szilárd belső biztonsági helyzet, a tagsághoz szükséges előfeltételek teljesítése.
- 3) Progresszív integráció: a válság gyors lefolyása viszonylag kisebb negatív következményekkel és a gyors kilábalás perspektí-

vájával; a regionális stabilitás megszilárdulása, gyors EU-tagság mint a stabilizálás tartós eszköze.

Nyilvánvaló, hogy e harmadik forgatókönyv realitása az utóbbi időben lényegében nullára csökkent, de még a potenciális uniós csatlakozás is egyre beláthatatlanabb távolságra kerül. Az első scenáriónak, vagyis a gazdasági problémák következtében növekvő regionális feszültségnövekedésnek egyre nagyobb a valószínűsége, ami a térség felzárkózását tartósan veszélyeztetheti.

Törökországot a jelenlegi világgazdasági válságot megelőzően utoljára 2001-ben rázta meg jelentős válság. Az akkori kilábalás során mutatott teljesítmény igen meggyőző volt. Az azóta eltelt években az öt százalék feletti gazdasági növekedés, a dinamikus bővülő export, a hosszú idő után normális mederbe terelt infláció, a megkezdett privatizáció, az évi tízmilliárd dollár fölötti működőtőke-beáramlás mind azt igazolták, hogy Törökország az új évezred elején végre stabil növekedési pályára állt.

A restriktív fiskális és monetáris politika és a rugalmas árfolyamrendszer jót tett a Törökország iránti bizalomnak, ami az államkötvények csökkenő kockázati prémiumában is megmutatkozott. Az 1999-es válságot követő stabilizációs program árfolyamrögzítéses rendszert alkalmazott, amely azonban 2001-ben teljesen elveszítette hitelességét, s ezért 2001 után lebegő árfolyamra tértek át. Ennek hatására a török nemzeti bank az árstabilitásra tudott koncentrálni, ami meg is hozta az eredményét.

Az inflációt hosszú évtizedek sikertelen próbálkozásai után egy számjegyre tudták csökkenteni, ami az elmúlt évek gazdaságpolitikájának egyik legnagyobb sikere volt. Az elsősorban a pénzügyi szektorban és a közszférában végrehajtott strukturális reformok javították a gazdaság működési feltételeit. A növekedést a magánszektor generálta, míg a szigorú költségvetési politikának köszönhetően a közszféra fogyasztása és beruházásai csökkentek. Az export egyre diverzifikáltabb; több mint 56 százaléka ugyan az Európai Unióba irányul, de az öt legnagyobb partner a korábbi 50 százalékot meghaladó hányad helyett csak 37 százalékot tesz ki.

A termelékenység jelentősen nőtt. Így megmaradt a kedvező versenyhelyzet. Az exportban egyre jelentősebb súlya van a ma-

gas hozzáadott-értékű és technológiaintenzív termékeknek (gépjármű, elektromos és elektronikai termékek). A külföldi működő tőke szerény mértékű beáramlásának éveit után 2005 a kiugrás éve volt, jelentős részben a megindult privatizációnak köszönhetően. A 19 milliárd dollárnyi működőtőke-befektetés 72 százaléka a privatizációhoz kapcsolódik. A privatizáció mellett ötmilliárd dollárnyi egyéb külföldi működő tőke is érkezett török magáncégekbe, a bankszektorba, illetve zöldmezős beruházásként. Az évi majd húszmilliárd dolláros külfölditőke-beáramlás szerepe jelentős a folyó fizetési mérleg hiányának finanszírozásában.

A mostani válság kezdeti szakaszában úgy tűnt, hogy Törökországot viszonylag kevésbé érinti a válság. 2008 májusában zárta le IMF-programját, és be is jelentették, hogy nem szorulnak többé az IMF segítségére. Az államadósság a 2001-es GDP-arányos 74 százalékról 39 százalékra mérséklődött, s eközben a devizatartalékok 80 milliárd dollárra emelkedtek. A költségvetési deficit 2007-ben 1,6 százalék, 2008-ban 1,8 százalék volt a GDP-hez viszonyítva. A bankrendszer viszonylag egészséges, 17,5 százalékos tőkemegfelelési mutatóval és kevés rossz hittel. Az elmúlt 1-2 év során azonban egyre több jel mutatott arra, hogy a reform lendülete elakadt. Ennek részben belpolitikai okai voltak, részben pedig az uniós csatlakozási folyamat megtorpanása is közrejátszott.

A reformok ellenére a török gazdaság komoly szerkezeti problémákkal is küzd, mert a mezőgazdaság súlya – főként a foglalkoztatásban – továbbra is jelentős maradt, s a szektor termelékenysége ugyanakkor alacsony. A termelékenység és a versenyképesség az iparban sem nőtt már dinamikusán, s a textiliparban, az autógyártásban és más szektorokban is erősödik a konkurencia. Az infláció ismét két számjegyűvé vált 2007-ben, és a folyó fizetési mérleg hiánya a GDP 6,4 százalékára nőtt.

A török gazdaság esetében is a reálgazdaságot érintette elsődlegesen a válság, a pénzügyi szektor inkább csak másodlagosan vált érintetté. 2008 novemberében az ipari teljesítmény visszaesése 13,3 százalék volt az előző év azonos időszakához viszonyítva, míg decemberben már 17,6 százalék. A feldolgozóipar esetében még súlyosabb, 19,9 százalék volt a csökkenés mértéke. A legjelentő-

sebb visszaesést az elektronikai ipar (57%) és az autógyártás (52%) szenvedte el 2009 elejére, amiben mind a hazai, mind az európai kereslet csökkenése közrejátszott. Ezzel párhuzamosan számos vállalkozás csődbe ment, és a munkanélküliség emelkedni kezdett. Novemberben elérte a 12,3 százalékot (egy évvel korábban 10,1 százalék volt), ami már magasabb, mint a 2001-es válság idején. Vidéken 9,3 százalék, a városokban 14,2 százalék, a fiatalok között pedig 23,9 százalék volt az állástalanok aránya. 2009 első negyedévében a munkanélküliség meghaladta a 16,1 százalékot, 20 százalék körüli városi és 28,6 százalékos fiatalok közötti rátával. Bár a GDP már a harmadik negyedévben visszaesett (-0,5%), az ipari termelés visszaesése pedig már 2008 elején megindult (a csökkenő kereslet és a hitelhiány már ekkor éreztette hatását), a kormány és a kormányzó AKP reakciója lassú volt.

A folyó fizetési mérlegen nagy a nyomás, 2008-ban a hiány elérte a GDP 5,7 százalékát. A gyenge importkereslet és az alacsonyabb nemzetközi nyersanyagárak, valamint az IMF-támogatás segítségével ez kezelhető. A hazai kereslet növekedésével és a nyersanyagárak emelkedésével a következő években a hiány ismét négy százalék körülire nőhet. Az export 115,4 milliárd USD volt 2007-ben, az import 162 milliárd, ami 46,7 milliárdos deficitet jelent. Fő exportcikkek a textil- és ruházati termékek (21,1%), a járművek (15,9%), a gépek (8,2%), illetve a vas- és acélárak (7,8%). Legfontosabb piaca az EU (56%), ezen belül is Nagy-Britannia (11,2%), Németország (11,2%) és Olaszország (8%).

Az infláció viszonylag kedvezően alakul a csökkenő hazai kereslet és az alacsonyabb nyersanyagárak következtében, és a 2008-as 10,4 százalékról várhatóan ismét egy számjegyűre mérséklődhet. A Török Nemzeti Bank csökkentette a kamatlábat, és a 2009 márciusában 1,82 dolláros líra árfolyamának megsegítésére valutapiaci beavatkozással erősíti a hazai fizetőeszközt.

A korábbinál szigorúbb pénzügyi szabályozásnak köszönhetően egy bank se került bajba. A miniszterelnök sokáig hangoztatta, hogy Törökország már elég erős, akár az IMF segítsége nélkül is átvészeli a jelenlegi problémákat. Sokan felróják viszont a török kormányzatnak, hogy a nagymérvű ipari vissza-

esés és a munkanélküliség emelkedése ellenére sem tett semmilyen hatékony intézkedést a kereslet növelése vagy a hitelek biztosítása érdekében. A kormány 2009 februárjában még nem tervezett jelentősebb gazdasági csomagot, mivel a bankok jó állapotban voltak, egyedül az autóipar és a textilipar ösztönzésére szándékoztak intézkedéseket. Ugyanekkor kezdték meg a csomag tárgyalását, amelynek fő célja a foglalkoztatás ösztönzése volt, elsősorban rövid és középtávú intézkedésekkel. A piac egyre nyugtalanabbá vált a kormányzat passzív hozzáállása láttán, főleg az IMF-megállapodás késlekedése miatt. A korábbi tízmilliárd dolláros megállapodás májusban járt le. A török kormány egy 45 milliárd dolláros hitelkeretről tárgyalt az IMF-fel, de a megállapodás késett. Az IMF-megállapodást sokan varázsszernek tartják, amely egyszeriben megoldja a problémákat, mások viszont szégyennek tartják, hogy Törökország ismét külső segítségre szorul. A megítélések heterogenitása belső feszültségekhez, a gazdaságpolitikai intézkedések körüli konszenzus elmaradásához vezetett. Egyes szakértők szerint az elmúlt évek sikerének egyik összetevője az IMF által megkövetelt fegyelmezett gazdaságpolitika volt. Az IMF elvárásaira hivatkozva könnyebb meghozni a kemény döntéseket, ám az uniós csatlakozás vonzereje is csökken. A török kormány és az IMF között azonban még számos vitás kérdés maradt. Az ellentétek végül oda vezettek, hogy az elnök 2009 májusának végén kijelentette, hogy Törökország nem hajlandó az IMF által diktált további költségvetési megszorításokra. A tárgyalások folytatása ellenére Törökország – az uniós csatlakozási tárgyalásokhoz hasonló taktikát követve – az IMF-től függetlenül fogadott el egy középtávú válságkezelési tervet. Ennek részeként szigorítják a költségvetési politikát, amit a válság miatt csökkenő bevételek, illetve közelmúltbeli választások miatt felduzzasztott kiadások is indokolnak, és hosszú távú költségvetési szabályokat is bevezetnek. Emellett a jövedelemadó növelését és a behajtás javítását is célul tűzték ki. A strukturális reformok mégis összhangban vannak az IMF által elvártakkal. Mindezek ellenére jelenleg a megállapodás távolinak tűnik, mivel egyes IMF kívánalmakat a török kormány határozottan elutasít (Szigetvári 2009).

3.4. A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos megfontolások

Röviddel megfogalmazása után, 2001-ben, a lisszaboni stratégiát a lisszaboni programban konkretizálták, és a célokat a fenntartható fejlődés átfogó követelményével egészítették ki (Kőrösi 2009). A fenntarthatóság értelmezése önmagában is komoly problémák forrása, s a szakirodalomban mutatkozó ellentétek és ellentmondások kifejezetten megnehezítik, hogy az Európai Unió gazdasága elérhesse a fenntarthatóság evidensnek tűnő célját.

A gazdaság és környezet viszonya alapvető fontosságú és egyre inkább előtérbe kerülő problémakör. A közgazdasági elméletben jelenleg uralkodó paradigma szerint a gazdasági folyamathoz szükséges *inputok* között a természeti erőforrások csak pótolható, kiváltható *input*ként vannak jelen. Úgy tűnik, hogy csak kisebb jelentőségűek azok a közgazdasági modellek, amelyek igyekeznek a természeti erőforrások helyét megfontolt módon kijelölni.

Intuitíve adódik a felismerés, hogy a környezeti erőforrások a gazdálkodási folyamatok többszörösen érintett közegét jelentik. Miközben a főáramú közgazdasági elmélet továbbra is jobbra a tőke és a munkaerő termelési folyamatokban betöltött szerepét hangsúlyozza, egyre erősödik a környezetért felelősséget érző csoportok által kezdeményezett társadalmi szerepvállalás intenzitása.

A *fenntartható fejlődés* fogalma a gazdasági rendszer és a környezet közötti kölcsönös függőségi viszony felismerésével együtt az 1970-es években került a figyelem középpontjába (Meadows *et al.*, 1972). Az új gondolat szerint a folytonos gazdasági növekedés elkerülhetetlenül a környezet súlyos károsodásához fog vezetni, s a folyamat vége a társadalom globális méretű összeomlása lehet (Pezzey 1992: 1). Az érvelés révén sikerült eljutni a felismeréshez, amely szerint a gazdasági *fejlődés* ugyan időkorlátok nélkül fenntartható, ám ehhez a fejlődési folyamatot úgy kell módosítani, hogy vegyük figyelembe a természeti környezettől való függési viszonyt is.

A fenntartható fejlődés értelmezését további fogalmi problémák is nehezítik. Pearce (1998: 69–71) szerint a fenntartható fejlődés igen változatos módon definiálható. A fejlődés hagyományos fogalma az egy főre jutó reál GDP, illetve az egy főre jutó reálfogyasztás mérését használja hivatkozási alapként. Ekkor persze számos minőségi változót figyelmen kívül hagyunk, s így például a környezetből származó szolgáltatások színvonalával sem vetünk számot. Alternatív közelítésként elfogadható a HDI, a környezet állapota azonban itt sem kap figyelmet.

Egy további értelmezési lehetőség szerint a fenntarthatónak tekinthető fejlődési folyamat során a negatív környezeti hatások minimalizálására kell törekedni. Ez a követelmény azonban nem írja elő a természeti tőke adott (például jelenlegi) állapotának konzerválását, sokkal inkább az ökoszisztéma teljes rendszere, illetve annak életfenntartó szolgáltatási képességei állnak a figyelem középpontjában (Hediger 2004). A természeti tőke konzerválása akkor kap hangsúlyt (a konzerválás alternatívája az egyes környezeti tőkeelemek állományának meghatározott korlátok között tartása lehet, Perrings 1991), amikor a további felélés már visszafordíthatatlan természeti károkkal járna. A természeti tőke további csökkenésének elkerülése ekkor a fenntartható fejlődés szükséges, de nem elégséges feltétele lesz (Pezzey 1992: 15).

A gyenge környezeti fenntarthatóság elérése csak akkor tűnik alkalmasnak a fenntartható fejlődés állapotának biztosítására, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy az egyes tőketípusok egymás közti helyettesíthetősége csak korlátozott. A kérdés az, hogy ha a fenntartható fejlődés a gyenge környezeti fenntarthatóságnál erősebb korlátot igényel, akkor ezt a korlátot a természeti tőke konzerválásának követelménye alapján kijelölhetjük-e. Nemleges válasz alapján eljuthatunk akár a nagyon erős környezeti fenntarthatóság követelményéhez is, amely már a stacionárius állapot elérését tűzi a makrogazdasági rendszerek elé (Hediger 2004).

Az előbbiek alapján egyértelmű, hogy a fenntartható fejlődésnek olyan értelmezése is adható, amelynél a fenntarthatóság állapotának a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóság egyaránt előfeltétele. E dimenziók mindegyike szükséges ahhoz, hogy adott fejlődési folyamatot fenntarthatónak

minősíthessünk (Goodland 1995; Bergh – Hofkes 1997). A további fogalmi tisztázás érdekében azt is meg kell jegyezni, hogy a fenntartható fejlődés semmiképp sem azonosítható a folyamatos növekedés állapotával. Daly (1972) például hangsúlyozza, hogy a „növekedés” nem is jelent tartósan fennálló állapotot, hiszen a szó lexikai jelentése a növekedés céljaként valamilyen „érettségi állapot” elérését jelöli ki. Éppen emiatt nem várhatjuk el, hogy a növekedés állapota tartós, esetleg folyamatos legyen.

Ezen a ponton ismét számos kérdés merül fel. Ha a fenntartható fejlődés állapota csakis véges növekedési folyamatokkal egyeztethető össze, akkor egy-egy makrogazdasági rendszer növekedésének (fizikai) határait is meg lehet, és meg is kell határozni. A környezet eltartó képessége határozottan véges, s így az ember gazdasági tevékenységének korlátlan növekedése nem lehetséges. Arra is szükség van azonban, hogy figyelembe vegyünk a nemzetgazdaságok (régiók) közötti kölcsönös függőségi kapcsolatokat, amelyek maguk is határozott ökológiai vonatkozásokkal rendelkeznek. Csakis ezeket a szempontokat figyelembe véve válhat lehetővé a fejlődés követelményének növekedési kényszerektől való megtisztítása.

Jelenleg a Föld északi féltékéjének néhány országa a legfőbb felelőse a környezetet terhelő globális károkért. Ha most meg is állítanánk ezen országoknak a fizikai határokat már jócskán feszegető növekedési folyamatait, a Föld kimerülőben lévő kapacitásai már nem tennék lehetővé a déli országok jövedelmi és jóléti konvergenciáját. Ez hosszú távon persze a globális piacok beszűkülése vagy egy globális méretű népvándorlási hullámon keresztül negatívan befolyásolhatja az északi országok fejlődését is (Meadows *et al.*, 2005). Az északi országok részéről a növekedés megállítása már nem is lenne elegendő. Sokkal inkább e növekedés visszafordítására lenne szükség (Goodland 1995). Ennek bekövetkezése persze kevésbé valószínű, mert a későbbi generációk sorsa felett érzett aggodalom nem elég erős ahhoz, hogy jelenlegi fogyasztási döntéseink ennek hatására érdemben megváltozzanak, a véges fizikai környezet határai között is lehetővé téve a fejlődésben elmaradott országok felzárkózását (Pearce 1998: 70–71).

A fentiekből látható, hogy a fenntartható fejlődés definíciója nincs egyértelműen meghatározva, noha Pezzey (1992) a lehetséges definíciók bőséges áttekintését adja. A leg-egyszerűbb meghatározás szerint a fenntartható fejlődés egyet jelent egy fogyasztási vagy jövedelmi mérőszámmal szemben megfogalmazott mennyiségi követelménnyel. E jövedelmi követelmény teljesítése vagy nem teljesítése azonban semmit nem árul el a leszűkítő szemléletmód miatt pusztán gazdasági jellegűnek tételezett folyamat környezeti vonatkozásairól, s az értékelés társadalmi szempontjai is háttérben maradnak. A jövedelem és a fogyasztás azonban csak a jólét közelítését teszi lehetővé. Pontos mérésről tehát szó sem lehet. A jólét és a fogyasztás/jövedelem maximalizálása ugyanazt jelenti; ha azonban a fenntartható fejlődési pályát e maximalizálási célokkal összhangban igyekszünk kijelölni, akkor a tőkeállomány szerkezete és tulajdonságai alapján, illetve a diszkontráta különböző feltételezett szintjei mellett különböző fogyasztási pályákat minősíthetünk optimálisnak, amelyek közül viszont csak néhány tartható fenn. Pearce (1998: 72–73) több olyan haszonmaximalizáló (vagyis optimális) fogyasztási pályát is felsorakoztat, amelyek mindegyike fenntartható.

A fogyasztási pálya alapján meghatározott fenntartható fejlődési koncepció vesztit normatív jellegéből, mivel e fogyasztási pálya nem egyértelmű. Ezért kevésbé alkalmas arra, hogy fenntartható fejlődési pályát jelöljünk ki ez alapján. A szakirodalomban találkozhattunk olyan megközelítéssel is, amely a fenntartható fejlődés állapotát egy konstans fogyasztási pályával azonosítja. Meg kell jegyezni azonban, hogy a Solow–Hartwick-modellek (Common – Perrings 1992; Solow 1974; Solow 1986; Hartwick 1978), illetve a Daly-féle stacionárius gazdaság ajánlásaiból is e konstans fogyasztási pálya elérésnek követelménye következik (Daly 1972; 1974; Málovics – Bajmócy 2009). Növekedés és fejlődés konfliktusában alapvető fontosságú az a tény, hogy a növekedés mennyiségi, míg a fejlődés minőségi kategória (pl. Brown *et al.*, 1987; Daly 1990). A kibocsátási érték alapján definiált növekedése azonban nem feltétlenül jár együtt az anyag- és energiaáramlási folyamatok intenzívebbé válásával.

A fogyasztás és a jövedelem nagysága tehát nem alkalmas a fejlődés, illetve a fejlődés fenntarthatóságának megközelítésére, megítélésére és mérésére. A fejlődés a növekedésénél magasabb rendű cél, s a fejlődéshez nem is feltétlenül szükséges a növekedés. A Világbank által adott definíció, habár a gazdasági növekedés fontosságát hangsúlyozza, közben kiemeli, hogy a fenntartható fejlődés egyszerre jelenti emellett a szegénység visszaszorításának és a természeti környezettel való felelős gazdálkodásnak is a célját (World Bank 1988: 1). Egyes strukturális jellemzők – például a központi költségvetések által végrehajtott redisztribúció vagy a jóléti állam szolgáltatásainak – átalakítása révén a minőségi javulás mennyiségi növekedés nélkül is elérhető, mert az elosztás hatékonysága nem csak a nemzeti össztermék, vagyis az elosztható jövedelem kérdése (Barr 2009). A redisztribúciós mechanizmusok átalakítása, a népességnövekedés stabilizálódása vagy a közösségeken belüli szolidaritás erősödése egyaránt hozzájárulhat a társadalmi egyenlőtlenségek mérsékléséhez. A társadalmi cél ezeken a csatornákon keresztül megvalósított elérése azonban végső soron nem igényli, vagy legalábbis nem feltétlenül igényli a gazdasági teljesítmény mennyiségi növekedését. A fenntartható fejlődés minőségi kritériumként tehát leginkább a jólét, az életminőség csökkenésének tilalmaként jelenik meg (Ayres *et al.*, 1998).

A fenntarthatóság értelmezése tehát súlyos fogalmi problémákat vet fel. Hediger (2004) hangsúlyozza is, hogy a fenntartható fejlődés fogalmát nem azonosíthatjuk a környezet fenntarthatóságának követelményével. A szakirodalom elemzése alapján Roncz (2010) arra a megállapításra jutott, hogy a fenntarthatóság teljesebb értelmezésének az a megközelítés tekinthető, amely szimultán módon felel meg a környezeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóság követelményének. Az érvelés lényege, hogy a három dimenzió bármelyikének túlhangsúlyozása egyoldalú szemlélet kialakulásához vezetne. Ebből pedig az következik, hogy a fejlődés fenntarthatóságának a környezeti hatások alapján való megítélése leszűkítő (az előzőekben pedig láthattuk, hogy a fenntarthatóság környezeti megközelítése számtalan fogalmi problémát vet fel). E komplex szemléletmód szükségességét igazolja, hogy egy gazdasági

folyamat lehet ugyan fenntartható az egyik vagy a másik dimenzió szerint, ebből azonban nem következik feltétlenül a többi szempont szerinti fenntarthatóság is.

Amint már utaltunk rá, a fenntarthatóság különböző értelmezési lehetőségei mellett számolnunk kell a környezeti fenntarthatóság eltérő értelmezésének problematikájával. Nem egyértelmű az, hogy a fenntartható fejlődés a környezeti fenntarthatóság mely fokozatát követeli meg. Az elméletek alapján valamiféle felfogással kell rendelkezünk az egyes tőketípusok közti átváltás lehetőségeiről, hogy a környezeti követelményeknek eleget tevő fejlődés értelmezhető legyen.

Daly (1972) szerint a növekedés legfeljebb az egyes stacionárius állapotok közötti átjárás során engedhető meg. Ha a folyamatos növekedést mégis célként tűzzük ki, akkor ezzel implicite megfeledkezünk arról, hogy a csökkenő határhaszon örvénye a gazdasági növekedésre is jellemző, ráadásul nem vesszük figyelembe a növekedés költségeit sem. Fokozottan igaz ez a növekedés kísérőjelenségének tekinthető környezeti károkra. Annak köszönhetően, hogy jelenleg a környezeti károk elhárításának költségeit haszonként vesszük számba, a növekedési célnak valójában nincs is alternatívája, mert e téves szemléletmódból kiindulva a növekedés megfékezése káros folyamatnak tűnik. Egyértelmű, hogy a környezeti ártalmak költségként való kimutatásának hatására a jelenleginél alacsonyabb növekedési szintek válnának kívánatossá. A zérus gazdasági növekedés melletti elköteleződésből azonban az ember alkotta tőke állományának konzerválása következik. S mivel ez a követelmény a stacionárius gazdaság esetében a természeti tőkére nézve ugyanúgy érvényes, felmerül a két tőketípus optimális arányának kérdése. A válasz pedig attól függ, hogy mit gondolunk a természeti és az ember alkotta tőke egymás közötti helyettesítőségéről. Daly (1990) szerint a két tőketípus a termelésben csakis egymás kiegészítője lehet, s a helyettesítés csak igen korlátozott mértékű lehet. Az érvelés lényege az, hogy a természeti tőke a termelés során terméké alakul át az ember alkotta tőke segítségével, tehát a két tőketípus szerepe alapján nem is képzelhető el a helyettesíthetőségi viszony. A növekedés lehetősége éppen ezért korlátozott, mert ha nincs helyettesíthetőség az ember alkotta és a ter-

mészeti tőkeelemek között, akkor a természeti tőke szűkössé válása, illetve kimerülése kijelöli a további mennyiségi növekedés fizikai határait.

Az egyes országok által folytatott környezetpolitika alapvetően határozza meg a társadalmi rend minőségi jellemzőit. A környezeti szempontból fenntarthatatlan gazdasági és társadalmi működés a társadalom instabilitásához vezet, még ha a társadalmi instabilitás forrását nem kizárólag a környezet degradálódása jelentheti. Roncz (2010) emiatt is hangsúlyozza, hogy a társadalmi és környezeti (és persze a gazdasági) fenntarthatóság egyaránt szükséges a fenntartható növekedés állapotának eléréséhez.

Azt kell látnunk tehát, hogy a környezet, bár a fenntarthatóság komoly korlátját jelent, nem az egyetlen olyan tényező, amelyet figyelembe kell venni, ha egyes fejlődési pályák fenntarthatóságáról alkotunk ítéletet. A szakirodalomban helyenként (pl. Adger 2000) felmerülnek a fejlődés több aspektusának figyelembe vételére törekvő többpilléres modellek. A környezeti szempont hangsúlyozása mellett így merülhet fel a társadalom és a gazdasági tevékenység fenntarthatóságának kérdése (rímelve ezzel a lisszaboni stratégia ugyancsak hárompilléres szemléletmódjára Braun–Kovács 2009). Ha tehát a fenntartható fejlődést e komplex szemléletmód felől közelítjük meg, akkor végső soron arra jutunk, hogy az így azonosított három pillér egyenként a fenntarthatóságnak szükséges, de nem elégséges feltétele. Másként fogalmazva, csak az a fejlődési folyamat tekinthető fenntarthatónak, amelyik egy időben teljesíti a környezeti, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóság követelményét.

Ezek alapján Roncz (2010) olyan többpilléres fenntarthatósági modell kialakítására tesz javaslatot, amely már képes lehet az emberi létezés és gazdálkodás valamennyi releváns aspektusának megragadására. Alapvető követelmény a fenntarthatósági dimenziók önálló kezelése (vagyis a társadalmi fenntarthatóságot nem ítéltjük meg a támogató ökoszisztémák fenntarthatósága alapján), mert ennek figyelembe vétele nélkül mindössze ugyanazon folyamatok különböző aspektusait ragadnánk meg. Egy fenntarthatatlan ökológiai folyamat könnyen vezethet társadalmi és gazdasági fenntarthatatlanság kialakulásához. A fenntarthatóságot azonban

mégsem szabad ökológiai kérdéssé tenni, hiszen létezhetnek gazdasági vagy társadalmi szempontból fenntarthatatlan fejlődési pályák, amelyek esetleg a környezetet nem, vagy csak kismértékben érintik, ám semmiképp sem okoznak ökológiai szempontból vett fenntarthatatlanságot. Éppen ezért nem tűnik jó megoldásnak, ha a gazdasági és társadalmi fenntarthatóság megítélését a környezeti rendszer állapotára vezetjük vissza, amint az a szakirodalomban esetenként megtörténik. El kell ismerni azonban hogy a gazdasági, társadalmi és környezeti folyamatok hosszú távon gyakran kapcsolatban állnak egymással, s az egyes pillérek mentén mutatózó változások nem függetlenek a többi dimenzió területén mutatózó változásoktól. Praktikus szempontból ez azt jelenti, hogy a gazdasági szempontból pillanatnyilag fenntarthatónak mutatózó folyamatok hosszabb időtávokon környezeti károk jelentkezéséhez, esetleg társadalmi feszültségek kialakulásához vezetnek. Mindez azonban nem jelenti az érvelés sérülését. A negatív környezeti folyamatok a környezeti fenntarthatatlanság állapotához vezethetnek, s ebből a szempontból másodlagos jelentőségű, hogy e folyamatok kiváltója eredetileg mi volt. A három pillér önálló kezelése lehetővé teszi, hogy csak az egyes pilléreket érintő negatív folyamatok is azonosíthatóvá váljanak.

4) ÖSSZEZÉS

A tanulmányban számba vettük a lisszaboni stratégia eddigi fejlődésével kapcsolatos tapasztalatokat, különös tekintettel a külső dimenzióra vonatkozóan. Bár a lisszaboni stratégiának kétségtelenül vannak pozitív hozadécai (például közösségi szintű konzultáció és tapasztalatcsere megindítása olyan területeken, amelyek kezelése eddig jobbra tagálami hatáskörben volt), a stratégia az eddigi alapján aligha nevezhető sikertörténetnek. A célok nagyságával és fontosságával össze nem függő pénzügyi erőforrások vagy a koordinációs mechanizmus lazasága eleve gyengíti a program sikerének lehetőségét. Ugy tűnik, hogy a kudarc igazi forrása azonban a célok kijelölése terén megmutatózó túlzó ambíciókban és illuzórikus elképzelé-

sekben rejlik. A lisszaboni stratégia olyan célt állított a tagállamok elé, amelynek elérése már a kitűzés pillanatában is valószínűtlennek tűnt, mert a célok kijelölői nem vették figyelembe azokat a világgazdasági folyamatokat, amelyek egyrészt a versenytársak közeptávon is behozhatatlan előnyét, illetve a körülmények olyan változását jelezték, amelyek évekre háttérbe kellett szorítsák a stratégia megvalósítását.

A lisszaboni stratégia megvalósítását célzó folyamat válaszút előtt áll. A program feladása csak az egyik lehetőséget jelenti, hiszen az eddigi sikertelenség nem eleve elrendelt következmény. A célok ésszerű kijelölése, az erőforrások hatékony allokálása mind olyan tényezőt jelent, amelyek körültekintő alkalmazása életképesse teheti a lisszaboni stratégiát. Ahogyan azonban a kudarc sem szükségszerű, a siker sem lehet az. A lisszaboni stratégia és a megvalósítását célzó folyamat alapvető reformokra szorul.

* * * * *

REFERENCIÁK

- ÁCS Péter (2009): *Kína és a világgazdasági válság*. Budapest: Tradeland Consulting.
- ADGER, W. Neil (2000): 'Social and Ecological Resilience – Are They Related?' *Progress in Human Geography*, Vol. 24, No. 3, pp. 347–364.
- AHEARNE, Alan *et al.* (2002): *Preventing Deflation – Lessons from Japan's Experience in the 1990s*. Washington, DC : Board of Governors of the Federal Reserve System.
- AYRES, Robert U. – BERGH, Jeroen C.J.M. van den – GOWDY, John M. (1998): *Viewpoint – Weak versus Strong Sustainability*. Amsterdam – Rotterdam: The Tinbergen Institute.
- BARR, Nicholas (2009): *A jóléti állam gazdaságtana*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BD (2009): 'Mélyben a magyar gazdaság – A növekedés belső motorjai kifulladtak, alig akar valaki beruházni, fogyasztani.' *Világgazdaság*, Vol. 41, No. 238, pp. 1–2.

- BERGH, Jeroen C.J.M. van den – HOFKES, Marjan W. (1997): *A Survey of Economic Modelling of Sustainable Development*. Amsterdam – Rotterdam: The Tinbergen Institute.
- BRAUN Gábor – KOVÁCS Zoltán László (2009): ‘A lisszaboni stratégia és az adópolitika kapcsolata a gazdasági válság tükrében.’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 4, pp. 568–580.
- BROWN, Becky J. – HANSON, Mark E. – LIVERMAN, Diana M. – MERIDETH, Robert W. (1987): ‘Global Sustainability – Toward Definition.’ *Environmental Management*, Vol. 11, pp. 713–719.
- BUCKLEY, P.J. (1998): ‘A Perspective on the Emerging World Economy – Protectionism, Regionalization and Competitiveness.’ MIRZA, H (szerk.) (1998): *Global Competitive Strategies in the New World Economy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 12–21.
- CHEN, Derek H.C. – DAHLMAN, Carl J. (2005): *The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations*. Washington, D.C.: The World Bank.
- CHIKÁN Attila (2006): ‘A vállalati versenyképesség mérése – Egy versenyképességi index és alkalmazása.’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 51, No. 1, pp. 42–56.
- COMMON, Mick – PERRINGS, Charles (1992): ‘Towards an Ecological Economics of Sustainability.’ *Ecological Economics*, pp. 7–34.
- CSABA László (2008): ‘Az újfajta makroökonómiai populizmus.’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 53, No. 4, pp. 592–606.
- CSÁKI György (2009): ‘A Nemzetközi Valutaalap és a világgazdasági válság, 2008–2009.’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 4, pp. 545–567.
- DALY, Herman E. (1972): ‘In Defense of a Steady-State Economy.’ *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 54, No. 5, pp. 945–954.
- DALY, Herman E. (1974): ‘The Economics of the Steady State.’ *The American Economic Review*, Vol. 64, No. 2, pp. 15–21.
- DALY, Herman E. (1990): ‘Toward Some Operational Principles of Sustainable Development.’ *Ecological Economics*, pp. 1–6.
- DALY, Herman E. (1992): ‘Allocation, Distribution and Scale – Towards an Economics that is Efficient, Just, and Sustainable.’ *Ecological Economics*, Vol. 6, No. 3, pp. 185–193.
- EC (2000): *Presidency Conclusions*. Barcelona: European Council.
- EC (2002): *Presidency Conclusions*. Barcelona: European Council.
- EC (2005): *Presidency Conclusions*. Barcelona: European Council.
- EUROPR (2006): *A lisszaboni stratégia*. Budapest: Europrosperitas 2010 Alapítvány.
- FERKELT Balázs (2003): ‘A monetáris integráció hatása a területi egyenlőtlenségekre – Elmélet és az európai tapasztalat.’ *EU Working Papers*, Vol. 6, No. 4, pp. 39–50.
- FERKELT Balázs (2005): ‘Konvergencia az eurózónában a közös pénz bevezetése előtt és után.’ *EU Working Papers*, Vol. 8, No. 4, pp. 3–17.
- GÁBOR Tamás (2009): ‘Kína árfolyampolitikájáról alkotott eszmék vagy téveszmék – Valóban káros az alulértékelt jüan a globális gazdaság egésze szempontjából?’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 2–3, pp. 395–411.
- GÁL Zoltán (2010): *Pénzügyi piacok a globális térben – A válság szabdalta pénzügyi tér*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GOODLAND, Robert (1995): ‘The Concept of Environmental Sustainability.’ *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 26 (1995), pp. 1–24.
- GREIF, Wolfgang (2009): *A lisszaboni stratégia 2009 után*. Brüsszel: Európai Gazdasági és Szociális Bizottság.
- GYÓRFFY Dóra (2009): ‘Szép új világ Amerikában – Az állam álmai és a válság valósága.’ *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 2–3, pp. 318–338.
- HARTWICK, John M. (1978): ‘Substitution among Exhaustible Resources and Intergenerational Equity.’ *The Review of Economic Studies*, Vol. 45 No. 2, pp. 347–354.

- HEDIGER, Werner (2004): 'Weak and Strong Sustainability, Environmental Conservation and Economic Growth.' *Natural Resource Modelling*, Vol. 19, pp. 359–394.
- HORVÁTH Csilla – KREKÓ Judit – NASZÓDI Anna (2004): *Kamatátgyűrzés Magyarországon*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- INOTAI András (2010): *A világgazdaság 2010-ben – A válság és következményeinek kezelése*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- JACQUES, Martin (2009): *When China Rules the World – The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*. New York: Penguin Press.
- KOK, Wim (2004): *Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Employment*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- KOVÁCS Endre Miklós (2008): 'A versenyképes Európai Unió fenntartásának útján – a magyar elnökség feladatai a megújított lisszaboni stratégia kapcsán.' *TézEU sz 2011 – Tézisek az EU-elnökségi stratégiához*. Budapest: EUvonal.
- KÓRÖSI István (2009): 'A lisszaboni stratégia és folyamat jelene és jövője.' MEISEL Sándor (szerk.) (2009): *A válság hatása az Európai Unió működésére*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- KRUGMAN, Paul (1994): 'Competitiveness – A Dangerous Obsession.' *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 2, pp. 28–44.
- KRUGMAN, Paul (1998): 'It's Baaack! Japan's Slump and the Return of the Liquidity Trap.' *Brookings Papers on Economic Activity*, 1998, No. 2, pp. 137–205.
- KRUGMAN, Paul – OBSTFELD, Maurice (2003): *Nemzetközi gazdaságtan – Elmélet és gazdaságpolitika*. Budapest: PANEM.
- KUTASI Gábor (2008a): 'Az EU8+2-országok költségvetési versenyképessége.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 53, No. 3, pp. 402–425.
- KUTASI Gábor (2008b): 'Az EU8+2-országok költségvetési elemzése.' *Köz-Gazdaság*, Vol. 3, No. 4, pp. 63–78.
- LOSONCZ Miklós (2009): 'A globális pénzügyi válság újabb hulláma és néhány világgazdasági következménye.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 1, pp. 9–24.
- LUDVIG Zsuzsa (2008): *Oroszország és Kína – A partnerség határai*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- MAGAS István (2009): 'Ciklikusság és válságok az amerikai gazdaságban, 1929–2008 – Adalékok a válságanatómiához.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 2–3, pp. 339–359.
- MÁLOVICS György – BAJMÓCY Zoltán (2009): 'A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései.' *Közgazdasági Szemle*, Vol. 56, No. 5, pp. 464–483.
- MEADOWS, Donella H. et al. (1972): *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- MEADOWS, Donella. H – RANDERS, Jorgen. – MEADOWS, Dennis L. (2005): *A növekedés határai – Harminc év múltán*. Budapest: Kossuth.
- NAPI (2009): 'Vékony jégen állva lábadozik a magyar gazdaság.' *Napi Gazdaság*, Vol. 19, No. 238, pp. 6–7.
- NOVÁK Tamás (2009): 'A válság hatása a Nyugat-Balkánon.' NOVÁK Tamás – WISNIEWSKI Anna (szerk.) (2009): *Az új EU-tagállamok és a tagjelöltek helyzete a válságban*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet. pp. 64–69.
- OBLATH Gábor – PÉNZES Petra (2003): 'A hazai gazdaság nemzetközi versenyképessége – értelmezések, mutatók és néhány tanulság.' *Competitio*, Vol. 2, No. 2, pp. 20–41.
- OECD (2005): *Micro-policies for Growth and Productivity – Final Report*. Paris: OECD.
- OZSVALD Éva – PETE Péter (2003): 'A japán gazdasági válság – likviditási csapda az új évezredben?' *Közgazdasági Szemle*, Vol. 50, No. 7–8, pp. 571–589.
- PATRICK, Hugh (2002): *Japan's Mediocre Economic Performance Persists and Fundamental Problems Remain Unresolved*. New York: Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business.

- PEARCE, David W. (1998): *Economics and Environment*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar.
- PERRINGS, Charles (1991): 'Ecological Sustainability and Environment Control.' *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 2, No. 2, pp. 275–295.
- PEZZEY, John (1992): *Sustainable Development Concepts – An Economic Analysis*. Washington, D.C.: The World Bank.
- RÁCZ Margit (2009): 'Vélekedés a válságról az Európai Unióban kialakult helyzet alapján.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 54, No. 2–3, pp. 303–317.
- RODRIK, Dani (2010): 'Valóban uralni fogja Kína az egész világot?' *Világgazdaság*, Vol. 42, No. 19, p. 20.
- RONCZ Judit (2010): 'Fenntarthatóság – Régi fogalom új tartalommal.' *Tér és Társadalom*, Vol. 24, No. 1. (megjelenés alatt)
- SOLOW, Robert M. (1974): 'On the Intergenerational Allocation of Natural Resources.' *The Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 88, No. 1, pp. 141–149.
- SOLOW, Robert M. (1986): 'Intergenerational Equity and Exhaustible Resources.' *The Review of Economic Studies*, Vol. 41, pp. 29–45.
- SZANYI Miklós (2009a): *Válságelemzés*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- SZANYI Miklós (2009b): 'Válság és versenyképesség.' Farkas Péter (szerk.) (2009) *Világgazdasági súlyponteltolódások*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- SZIGETVÁRI Tamás (2009): 'Törökország.' NOVÁK Tamás – WISNIEWSKI Anna (szerk.) (2009): *Az új EU-tagállamok és a tagjelöltek helyzete a válságban*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet. pp. 60–63.
- TAMÁS Pál (2007): 'A tudásalapú társadalom állapota Magyarországon 2015-ben.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 52, No. 3–4, pp. 501–521.
- TONDL, Gabriele (2001): *Convergence after Divergence? Regional Growth in Europe*. Wien – New York: Springer.
- TÖRÖK Ádám (2008): 'Tudomány vagy versenyképesség? Tudomány és versenyképesség!' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 53, No. 4, pp. 549–570.
- VÉRTES András – VISZT Erzsébet (2007): 'Versenyképesség – 2015, jövőkép és tenni-valók.' *Pénzügyi Szemle*, Vol. 52, No. 3–4, pp. 477–500.
- VONNÁK Balázs (2007): *The Hungarian Monetary Transmission Mechanism – an Assessment*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- YAMAGUCHI, Yutaka (1999): *Monetary Policy and Structural Policy – A Japanese Perspective*. Előadás, elhangzott a Banque de France *Colloque Monétaire International* (1999. október 8–9.) című konferenciáján.
- WORLD BANK (1988): *Environment and Development – Implementing the World Bank's New Policies*. Washington, D.C.: The World Bank.